

UNIVERZITA PARDUBICE
FAKULTA FILOZOFICKÁ

Strážci paměti: sociální konstrukce minulosti
v popřevratovém Česku

DIPLOMOVÁ PRÁCE

2014

Bc. Jan Jirsák

UNIVERZITA PARDUBICE
FAKULTA FILOZOFICKÁ

Strážci paměti: sociální konstrukce minulosti
v popřevratovém Česku

Bc. Jan Jirsák

Pardubice

2014

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE

(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: **Bc. Jan Jirsák**
Osobní číslo: **H12516**
Studijní program: **N6703 Sociologie**
Studijní obor: **Sociální antropologie**
Název tématu: **Strážci paměti: Sociální konstrukce minulosti v popřevratovém Česku**
Zadávací katedra: **Katedra sociálních věd**

Z á s a d y p r o v y p r a c o v á n í :

Student se ve své práci bude zabývat sociálními konstrukcemi doby před rokem 1989, které dnes cirkulují v českém veřejném prostoru. Základní premisou, ze které bude vycházet, je teorie Marurice Halbwachse (2009) a Jana Assmanna (2001) o kolektivní paměti, která říká, že vzpomínky a tedy i minulost jsou v přítomnosti sociálně konstruované. Práce je založena na terénním výzkumu, který student uskutečnil na základních a středních školách, kde se účastnil projektu Člověka v tísní Příběhy bezpráví, jehož cílem je seznámit studenty s dějinami Československa. Součástí práce bude rovněž sebereflexe vlastních konstrukcí této doby.

Rozsah grafických prací:

Rozsah pracovní zprávy:

Forma zpracování diplomové práce: **tištěná/elektronická**

Seznam odborné literatury:

ASSMANN, Jan. 2001. Kultura a paměť. Praha: Prostor. 320 s. ISBN 80-7260-051-

6

BOURDIEU, Pierre. 1998. Teorie jednání. Praha: Karolinum. 179 s. ISBN 80-7184-

518-3

HALBWACHS, Maurice. 2009. Kolektivní paměť. Praha: Sociologické nakladatelství. 289 s. ISBN 978-80-7419-016-2

HOLÝ, Ladislav. 2001. Malý český člověk a skvělý český národ. Praha: Sociologické nakladatelství. 209 s. ISBN 80-85850-97-4

MAYER, Françoise. 2009. Češi a jejich komunismus. Praha: Argo. 273 s. ISBN 978-80-257-0151-5

PULLMANN, Michal. 2011. Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu. Praha: Scriptorium. 243 s. ISBN 978-80-87271-31-5

YURCHAK, Alexei. 2005. Everything was forever until it was no more. Princeton University Press. 318 s. ISBN 0-691-12116-8

Vedoucí diplomové práce: **Mgr. Tomáš Samek, M.A.**
Katedra sociálních věd

Datum zadání diplomové práce: **30. dubna 2013**

Termín odevzdání diplomové práce: **31. března 2014**

prof. PhDr. Petr Vorel, CSc.
děkan

L.S.

PhDr. Michal Těšner, Ph.D.
vedoucí katedry

V Pardubicích dne 30. listopadu 2013

Prohlašuji:

Tuto práci jsem vypracoval samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využil, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byl jsem seznámen s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., autorský zákon, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona. Dále jsem seznámen s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Souhlasím s prezenčním zpřístupněním své práce v Univerzitní knihovně.

V Pardubicích dne 27. 11. 2014

Bc. Jan Jirsák

Poděkování

Chtěl bych poděkovat vedoucímu práce Mgr. Tomáši Samkovi, M.A za čas, který mi po celou dobu studia věnoval. Jeho cenné připomínky mi pomohly kritičtěji přemýšlet o mém tématu.

Dále děkuji všem svým informátorům a pamětníkům a také všem lidem, kteří mi umožnili uskutečnit můj výzkum v rámci projektu Příběhy bezpráví.

V neposlední řadě chci poděkovat svým rodičům za jejich podporu během mého vysokoškolského studia.

Anotace

„Práce zkoumá projekt Člověka v tísní Příběhy bezpráví, který se na základních a středních školách snaží studentům rozšířit jejich znalosti o československých dějinách. Autor se zabývá některými dobovými diskurzy o minulosti, které dnes cirkulují v českém veřejném prostoru a které ovlivňují nejen Příběhy bezpráví, ale i jeho samotného. Práce má tak kromě samotného výzkumu i výraznou sebereflexivní komponentu.“

Klíčová slova

Příběhy bezpráví, komunismus, antikomunistický diskurz, kolektivní paměť, sociální pole

Title

Guardians of memory: Social constructions of the past in post-transition Czech republic

Anotation

„The paper is based on research of project of NGO Člověk v tísní Příběhy bezpráví, which passes the knowledge of Czechoslovakian history on students of primary schools and high schools. The author also deals with some of the current discourses about the past, which influence Czech society and also Příběhy bezpráví. These discourses also affected author himself. As a result of this the paper has a self-reflective component.“

Key words

Příběhy bezpráví, communism, anti-communism discourse, collective memory, social field

Obsah

Úvod	9
Kolektivní paměť	12
Historická politika	18
Minulost jako konstrukt binárních opozic	24
Čtyřicet let totality	33
Antikomunismus jako morální diskurz	46
Správná paměť	54
Příběhy bezpráví jako sociální pole	61
Závěr	72
Seznam literatury	75

Úvod

Můj zájem o československé dějiny začal již na bakalářském studiu sociální antropologie. Ve své bakalářské práci jsem se zabýval vzpomínkami potomků sociální skupiny kulaků. Takto označoval minulý režim všechny soukromé zemědělce, kterým v padesátých letech vyvlastnil majetky a všemožnými způsoby tyto lidi terorizoval. Některé rodiny byly vystěhovány ze svých statků, jiné kulaky režim dokonce zavřel do vězení. V úvodu své bakalářské práce jsem tehdy napsal, že jedním z nejzásadnějších důvodů, proč jsem si vybral téma padesátých let, je nízké povědomí mé generace o této době. Poté, co jsem tuto práci dokončil, jsem stále přemýšlel nad tím, jak generace narozená po roce 1989 vnímá minulý režim. Je k němu dostatečně kritická?

Od této doby jsem stále přemýšlel nad výzkumem, který by se zabýval výukou československých dějin na školách, zejména pak dějin komunistické diktatury¹. V tomto období, kdy jsem přemýšlel nad svým výzkumem k diplomové práci, jsem se dozvěděl o projektu Člověk v tísní (dále jen ČvT) Příběhy bezpráví, který se na základních a středních školách snaží studentům přiblížit československé dějiny, zejména pak ty od roku 1948 do roku 1989. Příběhy bezpráví zprostředkovávají školám různé filmové a výukové materiály, vydávají metodické příručky k výuce dějepisu nebo organizují semináře pro učitele. Speciálním projektem je Měsíc filmu na školách, který se každoročně koná v listopadu. Školy, které se do tohoto projektu přihlásí, obdrží od ČvT film s tematikou komunistické minulosti a na základě promítání určitého filmu poté škola uspořádá besedu s hostem, kterým je zpravidla pamětník minulé doby. Ten vypráví studentům svůj životní příběh.

O projektu Příběhy bezpráví jsem se dozvěděl v půli října 2013. V této době jsem již měl rozpracovaný výzkum, který se měl zabývat aktuálním děním okolo Ústavu pro studium totalitních režimů. Protože jsem věděl, že projekt Měsíc filmu na školách probíhá pouze v listopadu, měl jsem relativně krátký čas na to, abych svůj dosavadní výzkumný záměr přehodnotil. Kontaktoval jsem tedy ČvT a zeptal jsem se jich na možnost výzkumu v rámci Příběhů bezpráví, kde bych se účastnil jednotlivých projekcí a besed. ČvT mi poskytl seznam všech škol a pak již bylo na mně, abych kontaktoval jednotlivé ředitele a učitele a domluvil si s nimi účast na jejich projektu. Na tomto místě bych rád ocenil vstřícnost všech

¹ Termín, který používá k označení vlády KSČ historik Michal Kopeček (2007) nebo Michal Pullmann (2012).

učitelů, pro které moje účast nepředstavovala žádný problém a ve spoustě případů mi poskytli mnoho důležitých informací a spoustu zajímavých materiálů.

Celkem jsem tedy v listopadu 2013 navštívil deset škol. Přestože jsem jich chtěl původně navštívit víc, z důvodů termínových kolizí jednotlivých besed to nebylo možné. V rámci svého výzkumu jsem tak spolu se studenty usedl do školních lavic a sledoval jednotlivé projekce filmů a následné besedy s hosty, kterých jsem se v některých případech i aktivně účastnil. Po celou dobu svého výzkumu, který se neomezuje pouze na Příběhy bezpráví, jsem si psal terénní deník. Ten mi sloužil nejen k zapisování mých vlastních myšlenek, ale i různých názorů a výroků, které na školách zazněly. Tyto výroky učitelů, ředitelů škol a zejména hostů jsou v mé práci citovány.

Velkou pozornost jsem věnoval pamětníkům, kteří na školy přicházeli vyprávět svůj životní příběh. Můj výzkum tak nespočíval pouze v participaci na besedách, ale s některými pamětníky jsem se poté osobně sešel a hovořil s nimi o Příbězích bezpráví, i o jejich životních osudech. Jména všech těchto pamětníků jsou v mé práci pozmeněna. Jména lidí, která jsem neměnil, jsou ta, jež jsou veřejně známá a od nichž jsem dostal souhlas se zveřejněním jejich názorů a vzpomínek ve své práci. Takovým je například spisovatel Jiří Stránský, který je jakýmsi patronem Příběhů bezpráví a každoročně navštíví několik škol, kde studentům s naprostým nadhledem povídá o svém životě. Schůzka s panem Stránským pro mě představovala obrovský zážitek a byla pro moji práci velice inspirativní.

Věděl jsem, že pokud budu psát o projektu Příběhy bezpráví, bude nutné zabývat se rovněž současnými diskurzy, které ovlivňují sociální konstrukce minulosti. Proto jsem se v rámci svého výzkumu sešel i s lidmi, kteří s ČvT nemají nic společného, ale kteří tyto různé diskurzy v českém veřejném prostoru reprezentují a spoluutvářejí. Mými informátory tak například byla novinářka a dcera bývalého chartisty Petra Uhla Saša Uhlová, poslankyně za KSČM a bývalá učitelka dějepisu Soňa Marková, minulý ředitel Ústavu pro studium totalitních režimů Pavel Žáček či současná poradkyně ministra kultury Monika Mac-Donagh Pajerová. Všechna tato setkání směřovala k tomu, abych mohl lépe porozumět různým diskurzům o minulosti, které dnes cirkulují v českém veřejném prostoru.

Již ve své bakalářské práci jsem se seznámil s tím, že konstruování doby minulé probíhá skrze různé diskurzivní praktiky. Moje diplomová práce tak není založena pouze na výzkumu projektu Příběhů bezpráví, ale rovněž se zabývá i tím, jak česká společnost začala po roce 1989 konstruovat svoji komunistickou minulost. Součástí práce je vlastní sebereflexe

některých mých konstrukcí minulosti, na kterých se budu snažit ukázat, nakolik jsme ovlivněni dobovými diskurzy, když konstruujeme dobu minulou. V mém případě je tato sebereflexe o to zajímavější, že jsem dobu před rokem 1989 přímo nezažil a moje poznání minulosti tak nevychází z mých vlastních zkušeností, nýbrž ze zkušeností zprostředkovaných, které jsou však sociálně (tudiž i diskurzivně) konstruované.

Protože má práce je založena na teorii Maurice Halbwachse (2009) a Jana Assmanna (2001) o tom, že minulost je sociálním konstruktem², moje výzkumná otázka zní: „V jakém diskurzivním prostoru se odehrává projekt Příběhů bezpráví Měsíc filmu na školách, ve kterém učitelé spolu s pamětníky konstruují obraz doby let 1948 až 1989?“

² HALBWACHS, Maurice: Kolektivní paměť. 2009 a ASSMANN, Jan: Kultura a paměť. 2001.

Kolektivní paměť

Jak jsem již zmínil v úvodu své práce, základním teoretickým konceptem, který mi poslouží k pochopení toho, jak lidé konstruují dobu minulou, je perspektiva Maurice Halbwachse (2009) a Jana Assmana (2001), kteří se ve svých dílech zaměřili na sociálně-konstruktivistickou povahu vzpomínek. Halbwachs přišel s tezí, že konstrukce našich vzpomínek je úzce spjata se životem ve společnosti a participací v různých sociálních skupinách. Proto také hovoří o kolektivní paměti, jelikož naše vlastní individuální paměť je tvořena několika kolektivními paměťmi, v závislosti na tom, s jakými různými skupinami se identifikujeme.³ Assmann pak ve své teorii dokládá, že bez společnosti, by člověk nebyl schopen žádnou vzpomínku vyvolat, proto také mluví o kulturním výtvoru, který určitá vzpomínka představuje.⁴

Dalším důležitým faktorem, který ovlivňuje konstruování minulosti je ten, že naše vzpomínky vznikají Halbwachsovými slovy v referenčních rámcích, které podléhají přítomnosti, tudíž podléhají i diskurzům, které tyto rámce ovlivňují.⁵ Jinak řečeno, to jakým způsobem vzpomínáme je úzce spjata s diskurzem o minulosti, které na nás působí. Jako příklad si můžeme uvést zjištění ruského historika Rogova, který ve svém výzkumu porovnával záznamy z deníků sovětských občanů z let 1970, s jejich vzpomínkami konstruovanými v roce 1990 zpětně na toto období. Zjistil, že způsob jakým jeho informátoři hodnotili život v Sovětském svazu tehdy a poté retrospektivně po dvaceti letech, se výrazně liší. Dvacet let staré vzpomínky byly mnohem kritičtější k tehdejšímu režimu a způsobu života, nežli zapsané pohledy na tuto dobu z perspektivy tohoto období.⁶ Na tomto příkladu můžeme vidět, že představa pevně zakonzervované minulosti, kterou jednoho dne zkonstruujeme je nemožná.

Halbwachs hovoří o tom, že referenční rámce nejsou pevně danými neměnnými strukturami.⁷ V tomto případě to znamená, že rámec, který můžeme nazvat život v Sovětském svazu, se v průběhu dvaceti let změnil a spolu s tím se měnily i vzpomínky jednotlivých aktérů. Spolu se Šmídovou můžeme dodat, že to, co formuje podstatu paměti, je kolektivní diskurz.⁸ Právě

³ HALBWACHS, Maurice. Kolektivní paměť. 2009. s. 51.

⁴ ASSMANN, Jan. Kultura a paměť. 2001. s. 46.

⁵ HALBWACHS, Maurice. Kolektivní paměť. 2009. s. 36.

⁶ ROGOV, K. in YURCHAK, Alexander. Everything was forever until it was no more. the last soviet generation. 2005. s. 6.

⁷ HALBWACHS, Maurice: Kolektivní paměť. 2009.

⁸ ŠMÍDOVÁ, Olga. 2004. Obraz první republiky v kolektivní paměti českých Němců.

to jakým způsobem diskurz udává tón, ve kterém konstruuje minulost, bude předmětem dalších kapitol.

Francouzská historička Francois Mayer, která se ve svém díle *Češi a jejich komunismus* (2009) zabývá tím, jak Češi vnímají svoji komunistickou minulost, hovoří o tom, že cílem paměti, je vypovědět, kdo jsme. Při analyzování vzpomínek se tedy musíme soustředit nejen na diskurz, ve kterém pamětník minulost konstruuje, ale i na to, jaký obraz sama sebe, nám chce vylíčit.⁹ V části zabývající se projektem *Příběhy bezpráví* ukáží, že tento sebeobraz poté není konstruován pouze na základě vlastního přesvědčení, ale může být způsoben i určitou formou společenského diskurzu, který nás postaví do určité role, kterou z perspektivy Goffmana (1999) hrajeme.¹⁰ Mayer tak varuje před hrozbou, která se nám může při zkoumání minulosti přihodit. Podle ní je chybné podlehnout dojmu, že při vyprávění pamětníkem se člověk setkává se skutečnými autentickými vzpomínkami. Samotnou paměť poté chápe spíše jako proces nežli obsah. Podle jejího názoru paměť odráží stejně tak minulost jako přítomnost.¹¹

Při analyzování vzpomínek je tedy nesmírně důležité nejen kriticky uvažovat nad dobovými diskurzy, které vzpomínání provázejí, ale stejně tak důležitá je sebereflexe výzkumníka, který s pamětníkem hovoří.

Rok 1989- zrození nové paměti

Při každém politickém zvratu dochází k situaci, kdy nově vznikající režim založí svoji legitimitu na vymezení se proti režimu předchozímu.¹² Z tohoto poté vyvstává nový diskurz, který tak jak jsem vysvětloval v první kapitole, zasáhne i referenční rámce, ve kterých konstruuje naši minulost. Tento nově vzniklý režim poté vytváří novou oficiální paměť, jinak řečeno se snaží o převyprávění minulosti, tak aby z něj mohl čerpat svoji legitimitu. Po listopadu roku 1989 se v této činnosti, tedy snaze o vytvoření nové oficiální paměti, nejvíce angažovalo Občanské fórum, přičemž velice důležitou roli hrála v této době i média, která pomáhala spoluutvářet nový diskurz.

⁹ MAYER, Francois. *Češi a jejich komunismus* 2009. s.30.

¹⁰ GOFFMAN, Erwing. *Všichni hrajeme divadlo*. 1999.

¹¹ MAYER, Francois. *Češi a jejich komunismus* 2009. s.14.

¹² KOPEČEK, Michal: *Hledání paměti národa*. 2007. s. 8.

Otázkou médií v porevolučních letech se dotkl i rozhovor deníku Listy s politickým komentátorem Alexandrem Mitrofanovem. Na otázku „Jakou roli hrála média při budování demokracie a kapitalismu a zdali byla dostatečně kritická, Mitrofanov odpovídá: „Pokud Václav Žák mluvil o tom, že v devadesátých letech byla většina médií obslužná, mohou pouze přikyvovat. Bylo to zákonité. Ne vše, co bylo minulostí, zůstalo za vraty. Bolševický přístup se táhl i v jiných podmínkách.“¹³

V polistopadových měsících docházelo poté ke schizofrenní situaci, kdy OF na jedné straně vyjednávalo se starým režimem převzetí moci (zvolení prezidenta Václava Havla komunistickými poslanci), na straně druhé pořádalo různé vzpomínkové akce a výstavy, jejichž cílem bylo vykreslit minulý režim v co nejhorším světle tak, aby občané komunistickou minulost definitivně zavrhlí a toto zavržení potvrdili v nových demokratických volbách¹⁴. Spolu s touto kampaní se podle Kopečka stává termín „totalitarismus součástí nového politického diskurzu spolu se vším, co ho doprovází: s lustracemi, s tranzitní spravedlností apod. Tento pojem se tak stává jedním z nejsilnějších nástrojů, jak s komunistickou minulostí zacházet. Pár let po demokratické revoluci tak pojem totalitarismus používá většina politického spektra, a to včetně odborné historické veřejnosti.“¹⁵

Jedním ze způsobů, jakým se utvářela oficiální paměť na minulý režim, byly zákony o minulosti. Podle Mayer však tyto zákony místo toho aby společnost sjednotily, tak přispěly k tomu, že ji nadále rozdělovaly. Tyto zákony nutily jednotlivce zaujímat k bývalému režimu morální postoje, které se měly nejlépe vyjádřit ve formě odmítnutí a odsouzení.¹⁶

Hovoříme o Zákonu o protiprávnosti komunistického režimu a odporu proti němu z roku 1993 a o Lustračních zákonech. Právě tyto dva zákony měly za úkol udávat směr, jakým se bude zpětně konstruovat minulost.

Podstatou Zákona o protiprávnosti komunistického režimu je to, že období od 25.2.1948 do 17.11.1989 je označeno jako období zavrženíhodné, zločinné a nelegitimní. Kopeček tento zákon kritizuje za to, že „vytváří obraz minulosti sdílený určitou částí společnosti, který vykresluje totalitní období jako jeden nediferencovaný celek a chápe jej jako dějinnou

¹³ MITROFANOV, Alexandr: Dialog o transformaci in Listy 2013 č.3

¹⁴ MAYER, Francois. Češi a jejich komunismus 2009. s. 60

¹⁵ KOPEČEK, Michal: Antikomunistickou paměť nelze prosazovat shora. 2013

¹⁶ MAYER, Francois. Češi a jejich komunismus 2009. s. 11

deformaci či meziobdobí národních dějin, import z východu.“¹⁷ Tento zákon pak podle Kopečka pomáhá vyvázat prosté občany a částečně i kulturní a politické elity ze spoluodpovědnosti za existenci a trvání komunistické diktatury.¹⁸

Jiří Pelikán v textu Jacquese Rupnika vyjadřuje nesouhlas s tímto zákonem. Vadí mu, že kupříkladu Pražské jaro je tímto deklarativním zákonem zařazeno do stejné kategorie, jako období stalinistických padesátých let. Představitelé Pražského jara jako Dubček, Smrkovský či Kriegel spadají do stejné kategorie jako Jakeš či Bilak. Ti, kteří se snažili o zavedení demokratických principů, jsou tak smícháni s těmi, kteří tyto snahy potlačili a legitimitu svého režimu postavili na přítomnosti sovětských vojsk.¹⁹

Chartista a bývalý poslanec federálního shromáždění Petr Uhl o tomto zákonu říká: „Zákon o době nesvobody byl přijat v roce 1991. Ve Federálním shromáždění jsme byli tehdy už v menšině, i když dost početné, kteří jsme si ho nepřáli. V rozpravě jsem kritizoval atmosféru odplaty, černobílé vidění a atmosféru rodícího se antikomunismu.“²⁰ O tom jakým způsobem tento zákon ovlivňoval a nadále ovlivňuje některé sociální konstrukce minulé doby, se budu zabývat v příštích kapitolách.

Druhým významným zákonem, který výrazně ovlivnil retrospektivní konstrukci minulosti, jsou Lustrační zákony. Podle bývalého disidenta Václava Žáka „se lustrace prodávaly jako vyrovnání se s minulostí a ochrana nového demokratického režimu. Ve skutečnosti šlo ale podle něj o kartu v mocenském zápase (...). Volební preference Občanského hnutí (organizace vzniklá z Občanského fóra poté, co se od OF odštěpil nově vzniklý subjekt ODS pozn. autora) po odmítnutí přijetí lustračního zákona klesly z dvanácti procent na hranici volitelnosti. Nikdo si neuvědomoval, že vyrovnání s minulostí není lustrační zákon, ale Listina základních práv a svobod“.²¹ Občanské hnutí tehdy striktně neodmítalo tento zákon, volalo ale po individuálním posouzení jednotlivých případů. Podle Občanského hnutí lustrační zákon ve formě, v jaké byl přijat, byl v rozporu s Ústavní listinou základních práv a

¹⁷ KOPEČEK, Michal: Hledání paměti národa. 2007. s. 10.

¹⁸ TAMTÉŽ s. 10.

¹⁹ PELIKÁN, Jiří in RUPNIK, Jacques. 2002. Politika vyrovnávání s komunistickou minulostí: česká zkušenost.

²⁰ UHL, Petr: ÚSTR by měl být opravdu zrušen in Listy 2013 č. 3.

²¹ ŽÁK, Václav: Lustrační pokrytectví. 2013.

svobod i mezinárodními pakty o lidských právech, protože vycházel z principu kolektivní viny. Za tento zákon bylo tehdy Československo kritizováno i Radou Evropy.²²

Zákon, který měl ve skutečnosti postihnout bývalé agenty StB, podle Mayer odsoudil všechny, na které se StB až do roku 1989 zaměřovala.²³ Jak říká Petr Uhl: „Lustrační zákon umožnil hon ne na příslušníky StB, nýbrž na čarodějnice, tedy i lidi ke spolupráci s StB přinucené nebo spolupracující s ní dobrovolně i jinde než na „úseku boje proti vnitřnímu nepříteli.“²⁴

Vrcholem poté bylo zveřejnění seznamů agentů StB aktivistou Petrem Cibulkou, který na jeden list papíru postavil vedle sebe jak oběti, tak samotné agenty. Lidé, kteří se na těchto seznamech ocitli a kterým se později podařilo soudní cestou dokázat, že s tajnou policií nikdy nespolupracovali, měli již velice malý prostor, aby své jméno veřejně očistili před částí veřejnosti, která je začala považovat za udavače. Někteří se spravedlnosti ani nedožili. Tento zákon, který celoplošně určil viníky, podle mého soudu zcela zásadně ovlivňuje způsob sociální konstrukce oběti či viníka minulého režimu.

Podle mého názoru lustrační zákon byl a je diskriminační, protože staví na stejnou úroveň lidi, kteří se ocitli na seznamech agentů StB právem i neprávem. Dnes již víme o tom, jak se těsně po listopadu 1989 pálily svazky a dokumenty StB ve velkém a skuteční donašeči tak dokázali uniknout tomuto trestu, zatímco spousta nevinných lidí tato stigmatizace postihla. Myslím si, že určitá forma lustrací byla v této době důležitá, aby zabránila infiltraci bývalých vrcholných komunistů zpět do státní sféry. Souhlasím však s názorem bývalých disidentů z Občanského hnutí, jakými byli například Petr Pithart nebo Jiří Dientsbier, kteří tento zákon kritizovali za presumpci viny a kolektivní postih všech, kteří se ocitli na seznamech agentů StB.

Důvod, proč jsem se o obou zákonech v krátkosti zmínil je ten, že podle mého názoru oba tyto zákony hrají klíčovou roli v tom, jak některé skupiny české společnosti konstruují obraz minulé doby. Při mé participaci na projektu Příběhy bezpráví jsem se několikrát přesvědčil o

²² KOPEČEK, Michal. Disent jako minulost, liberalismus jako projekt. Občanské hnutí- Svobodní demokraté v české polistopadové politice in Rozdělení minulostí. Vytváření politických identit v České republice po roce 1989. 2011 s. 88-89.

²³ MAYER, Francois. Češi a jejich komunismus 2009. s. 66.

²⁴ UHL, Petr: ÚSTR by měl být opravdu zrušen. Listy 2013 č.3.

tom, že způsob, jakým učitelé či pamětníci interpretují studentům dobu před rokem 1989, je ovlivněn diskurzem, který z obou zákonů vychází.

Historická politika

V minulé kapitole jsem zmínil, že každý nově nastupující režim, čerpá část svojí identity na vymezení se vůči režimu předchozímu. Každý politický řád se tedy snaží o určité převyprávění minulosti, o vytvoření oficiální paměti o minulosti. Koncept, který pojednává o zájmu státu o své dějiny je nazýván historickou politikou. Rafal Stobiecki (2007) vysvětluje tento koncept jako „soubor cílených a vědomých aktivit, které vedou k tomu, aby se ve společnosti ustálila určitá verze minulosti“.²⁵ Podle tohoto polského historika můžeme rozlišovat dvě tradice konceptu historické politiky. Tradici totalitní a demokratickou.

„První tradice je všeobecně spojována s totalitním státem. Jedná se o situaci, v níž se státní moc prostřednictvím masové propagandy, nejrůznějších represí a forem nátlaku snaží vnutit společnosti svou vlastní verzi historie. Cílem se stává eliminace všech ostatních konkurenčních diskurzů o minulosti. V takových podmínkách se ‚totalitarizace‘ historie či historiografie stává součástí plánu připravit o vlastní vůli společnost jako celek. Historie je tak zbavována atributu mnohostrannosti, stává se jedním z nejdůležitějších nástrojů v ideologickém totalitním instrumentáriu a plní legitimizující funkci ve vztahu k panujícímu společensko-politickému zřízení. Druhá tradice je spojována s demokratickým státem. V tomto případě je podle Michela Foucaulta ‚historie diskurzem moci‘, ale v jiném významu. Vztah mezi mocí a vědou se stává předmětem specifické hry, která se odehrává v rámci kultury. Obě sféry zůstávají vzájemně trvale propojeny. V rámci této tradice se poukazuje na to, že všechny společenské skupiny mohou být obětí určitých názorových systémů, mystifikujících jejich postavení. Navíc zde dochází k rivalizaci, vzájemným zápasům různých diskurzů o minulosti.“²⁶

Velká debata nastává o tom, do jaké míry by měl stát určovat a podílet se na vytvoření oficiálního vyprávění o minulosti. Podle Stobieckého je hlavní funkcí historické politiky legitimizace současného politického řádu.²⁷ Pokud budeme vycházet z toho, že současný polský i český systém vychází z demokratické tradice, měl by se snažit o podporu pestrosti a mnohostrannosti interpretací minulosti. Podle některých kritiků jak polské, tak české historické politiky, se však toto neděje. Jako příklad uvádí Stobiecki polského historika

²⁵ STOBIECKY, Rafal. Historici a historická politika. 2007 s. 27

²⁶ TAMTÉŽ s. 28.

²⁷ TAMTÉŽ s. 36.

Romanowskiho, který apeluje na to, aby historie zůstala pouze v rukou historiků a intelektuálů. Současný systém, ve kterém se stát snaží ovlivnit, jakým způsobem budeme interpretovat dějiny, mu připomíná spíše způsob, jakým se s dějinami vyrovnával komunistický režim.²⁸ Všichni tito kritici poté vyjadřují obavu z toho, že zatažením dějepisu do běžné politiky, dochází ke ztrátě nezávislosti historiografie.

Podobná debata nabrala vysokých otáček i v českém prostředí a to v souvislosti se státní institucí Ústav pro studium totalitních režimů (dále jen ÚSTR). Ředitel ústavu je volen radou, o které hlasuje senát České republiky. Politické strany tak mají nepřímý vliv na to, jaký ředitel a s jakou koncepcí zkoumání minulosti, bude do čela ústavu dosazen. Loňské události, ve kterých levicový senát dosadil do ústavu nové radní, pouze potvrdily, jak moc je zkoumání dějin v rukou politiků. Při vzniku ústavu v roce 2007 to byla pravicová ODS, která prosadila zákon, podle kterého volí ředitele ústavu rada, nominovaná senátem. Podle Václava Žáka nastala chyba již při samotném vzniku ústavu. Podle něj „dala česká pravice ústavu do vínku zadání, které již dopředu určovalo výsledky práce.“²⁹ S Žákem souhlasí i Petr Uhl.

„Zákon o ÚSTR je postaven na požadavku, aby ústav nestranně zkoumal a hodnotil zločinný komunistický totalitní režim, antidemokratickou a zločinnou činnost orgánů státu, zejména jeho bezpečnostních složek, a zločinnou činnost Komunistické strany Československa, jakož i dalších organizací založených na její ideologii. Všechny státněsocialistické organizace po celou dobu čtyřiceti let tak zákon označuje za totalitní a zločinné. S tímto zákonným zadáním je ovšem jakékoliv zkoumání nemožné, natož pak nestranné.“³⁰

S podobnou myšlenkou přichází i Petr Pithart, který v roce 2007 pro vznik ÚSTR hlasoval. Pithart ale dodává:

„Tehdy jsem pro vznik ústavu hlasoval. Neměl mít však v názvu totalitní: to je to, co měl vybádat. Co je to (a co není) totalitní, od kdy do kdy totalita zalehla naší zem. Jaký to byl režim od roku – dejme tomu- 1956? Nebo až od počátku šedesátých let? Jaký to byl režim v listopadu 1989?“³¹

²⁸ TAMTÉŽ s. 37.

²⁹ ŽÁK, Václav. Rozkol v ÚSTR jako zrcadlo politiky. Právo 18.4.2013.

³⁰ UHL, Petr. ÚSTR by měl být opravdu zrušen in Listy 2013 č.3.

³¹ PITHART, Petr. Ten náš totáč! ... a jsme všichni z obliga. Lidové noviny 2. 5. 2013.

Když o několik let později, levicovou většinou ovládaný senát, vyměnil radu ústavu, nastala totožná situace jako při vzniku ÚSTR, kdy většinu v senátu držela pravice. Z ústavu, který má nestranně zkoumat dějiny, se tak stalo bojiště mezi pravicovými a levicovými politiky, kteří tuto instituci používali jako nástroj k získání politických bodů. Celé situace, kdy podle mého názoru nová rada celkem uspěchaně a nevěrohodným způsobem vyměnila tehdejšího ředitele, využila před volbami skomírající ODS. Heslem „Když je nejhůř vsadíme na antikomunismus“ spustila hysterickou kampaň, ve které se snažila přesvědčit o hrozícím nebezpečí spolupráce ČSSD a KSČM. Jako příklad bych citoval některé výroky bývalého předsedy ODS Petra Nečase.

„Jde o budoucí spolupráci sociálních demokratů a komunistů. Sociální demokracie se rozhodla jít přímou cestou spolupráce s KSČM v případě volebního úspěchu (ve volbách do poslanecké sněmovny pozn. autora)...bude to formálně tzv. menšinová vláda tolerovaná komunisty. Za to budou komunisté požadovat místa ve státní správě - místa náměstků, ředitelů.“

Protože jednou z činností ústavu je i správa archívu StB, postraší Petr Nečas občany ČR ještě více. „Jde o archív bezpečnostních složek. Jde o to, aby tento archív nestál v cestě jako bariéra penetrace budoucí státní správy prováděné komunistickými kandidáty. Proto bylo nezbytné ÚSTR tzv. vyčistit, obsadit archív bezpečnostních složek... Jde tedy o to obsadit tento archív a v podstatě jeho činnost umrtvit.“³²

Žák k tomuto dodává: „Skandálnost výroků premiéra Nečase, jak se ČSSD snaží ovládnout minulost, nejlépe ilustruje fakt, že i kdyby někdo vystřelil ÚSTR na Mars, archívy bezpečnostních složek jsou otevřené a badatelé v nich mohou dále bádát.“³³

ÚSTR je největší a nejštědřeji dotovanou institucí, která se zabývá studiem komunistické a nacistické minulosti. Události spojené s odvoláním ředitele ústavu pouze potvrdili správnost kritiky konceptu, ve kterém stát přímo určuje, jakým způsobem by se měla zkoumat historie. Místo toho aby byl ÚSTR nezávislou historickou institucí, která bude v duchu demokratické tradice historické politiky podporovat mnohostrannou interpretaci minulé doby, dochází k tomu, že je pouze hračkou v rukách politiků, kteří ji využívají v boji o politickou moc.

³² NEČAS, Petr. Záznam z tiskové konference ODS z 15.4. 2013.

³³ ŽÁK, Václav. Rozkol v ÚSTR jako zrcadlo politiky. Právo 18.4.2013.

Morální kýč

S další kritikou vůči konceptu historické politiky, kdy se stát skrze různé instituce snaží o vytvoření oficiální paměti, přichází Todorov (2012). Ten tvrdí, že přílišné lpění na minulosti, nás do určité míry může činit slepými vůči aktuálním hrozbám. Todorov píše:

„To, že jsou nám dnes podrobně připomínána minulá utrpení, nás činí obezřetnějšími vůči Hitlerovi a Pétainovi, ale také nás to tím více zaslepuje vůči současným hrozbám – protože za nimi nestojí stejný činitelé a nenabývají stejných podob.“³⁴

Jako příklad bych uvedl projekt Člověka v tísní (dále jen Čvt) Komunismus bolí dodnes. Tento projekt bojuje, podle jejich diskurzu, za „ztrátu paměti“ a občané mají možnost na stránkách podepsat memorandum, které například říká:

„Korupční praktiky, považované jako nejbolestnější projev současné demokracie, jsou důsledkem toho, že korupční byl celý předlistopadový systém. Občané byli korumpováni soustavně – za loajalitu dostávali o něco lepší život, členství ve straně startovalo kariéry atd. Přímá korupce se projevovala široce rozšířeným systémem drobných úplatků a protislužeb. Krédo „kdo neokrádá stát, okrádá rodinu“ se stalo běžně přijímaným životním návodem a dokládá úpadek právního vědomí a vztahu k majetku. Dnešní nižší životní úroveň některých skupin obyvatel, zvláště seniorů, je také ovlivněna nedávnou diktaturou. Je to zřejmé při porovnání s mnohem lepší situací v sousedních západních zemích, které za sebou mají jinou, demokratickou poválečnou historii.“³⁵

Ředitel tohoto projektu a také ředitel Příběhů bezpráví Karel Strachota byl v nedávné době hostem publicistického pořadu DVTV, kde s moderátorem Martinem Veselovským rozebírali právě téma korupce. Strachota říká: „Lidé byli korumpováni každý den, věděli, že za projev loajality budou mít trošku lepší život.“ Moderátor pořadu reaguje tím, že z tohoto výroku by mohlo vyplývat, že v zemích, kde nebyla vláda „jedné strany“, dnes tento problém nemají, což není pravdou. Strachota souhlasí, ale dodává, že v porovnání s jinými zeměmi, je u nás míra korupce vyšší.³⁶

³⁴ TODOROV, Tzveta: Zneužívání paměti. 2012.

³⁵ Dostupné z www.protiztratepameti.cz.

³⁶ DVTV 26.6.2014. Dostupné z www.video.aktualne.cz.

Stobiecky hovoří o tom, že jednou z hlavních funkcí historické politiky je legitimizace současného systému.³⁷ Na tomto příkladu můžeme vidět, do jaké míry využívá kampaň Člověka v tísní minulost k tomu, aby korupci či dokonce nízkou životní úroveň seniorů vysvětlila dějinami. V memorandu projektu Komunismus bolí dodnes se také dále dozvíme:

„Bohužel se ale zdá, že naopak přibývá lidí, kteří hledají inspiraci v komunistickém režimu, že se čím dál víc prosazuje smířlivý a relativizační pohled na něj. Stále častěji se objevují výzvy po pojmenování jeho pozitiv.“³⁸

Projekt Komunismus bolí dodnes tvrdí, že současná špatná životní úroveň důchodců má své kořeny v komunistické minulosti. Přestože já sám jsem k minulému režimu nesmírně kritický, velice by mě zajímaly výsledky výzkumu, který by komparoval, jak se z hlediska životní úrovně žilo důchodcům například v 80. letech a jak se jim žije dnes. Takovýto výzkum by však mohl být v rozporu s tím, co se píše v memorandu Komunismus bolí dodnes. Mohlo by se totiž stát, že by výzkum ukázal některá pozitiva doby před rokem 1989. V tomto případě, bychom se pak podle Člověka v tísní dopouštěli relativizace dějin, což je podle jejich diskurzu hrozbou pro demokracii.

S Karlem Strachotou do jisté míry souhlasím s tím, že režim si od některých občanů „kupoval“ jejich loajalitu i s tím, že některé současné problémy české společnosti (korupce, odcizení občanů od státu), mají částečně své kořeny v nedemokratické minulosti. Podle mého názoru se však Strachota dopouští toho, co filozof Václav Bělohradský (1999) nazývá morálním kýčem.

Morální kýč zakrývá podle Bělohradského „nejednoznačnost situace, v níž musíme aplikovat hodnoty, které vyznáváme. Důsledkem toho je, že rituálním deklarováním obecných hodnot ve veřejném prostoru se kompenzuje nedostatek efektivního jednání.“³⁹ Bělohradský tvrdí, že morální kýč „je hrozbou pro demokracii, protože paralyzuje schopnost občanů budovat instituce a řešit situace, v nichž se ocitají.“⁴⁰

Pokud současnou korupci budeme vysvětlovat pouze tím, že korupční byl celý předlistopadový systém, odvracíme tím pohled od toho, že jedna z velkých chyb nastala

³⁷ STOBIECKY, Rafal: Historici a historická politika. 2007 s. 36.

³⁸ Dostupné z www.protiztratepameti.cz.

³⁹ BĚLOHRADSKÝ, Václav: Morální kýč, 1999.

⁴⁰ TAMTÉŽ.

v porevolučních letech. Václav Klaus, inspirován neoliberalní ekonomikou západního světa, věřil v to, že to bude ekonomický systém, který vytvoří základy nové společnosti. Jak ČvT správně říká, po čtyřiceti letech vlády KSČ v naší zemi neexistovala občanská společnost, trh, ani instituce, které by ho řídily. Petr Pithart tvrdí, že „normalizační režim byl založen na šedé ekonomice a že stát tehdy sám přiznával, že kontroluje pouze třicet procent veškeré ekonomiky.“⁴¹ Na těchto základech, se měla stavět nová, neoliberalní ekonomika, která si však podle Pitharta neumí poradit s tak masovým korupčním systémem. Jestliže se spokojíme s tvrzením, že současná rozsáhlá korupce je důsledkem totalitní minulosti, částečně tím zakrýváme neschopnost ekonomů a politiků, kteří zde v devadesátých letech divoce privatizovali československou ekonomiku. Místo toho, abychom pak byli kritičtí vůči současnému systému, který má na dnešním problému korupce nezanedbatelný podíl, skrze minulost tento systém legitimizujeme a zavíráme tak oči před problémy dnešní doby.

Morální kýč nabízí deklarování určitých hodnot. Jak uvádí ČvT, jejich memorandum podepsalo více než tři tisíce lidí. Bělohradský v souvislosti s úlohou médií tvrdí, že při popularizaci určitého morálního kýče dochází k předávání velkého množství obrazů a výroků, nad kterými se mohou lidé rozhořčit nebo dojmout, aniž musí nutně rozumět kontextu. Bělohradský tvrdí: „Deklarování hodnot je dojmavé, ale neúčinné.“⁴² Morální kýč nenabízí řešení situace, na kterou se snaží odpovědět.⁴³ Pokud budeme současnou nízkou životní úroveň seniorů či problém současné rozsáhlé korupce vysvětlovat pouze minulostí, může se skutečně stát to, před čím varuje Todorov. Přílišné lpění na minulosti, nás bude činit slepými vůči současným hrozbám.

⁴¹ PITHART, Petr. Ten náš totáč! ... a jsme všichni z obliga. Lidové noviny 2. 5 .2013.

⁴² BĚLOHRADSKÝ, Václav: Morální kýč, 1999.

⁴³ TAMTÉŽ.

Minulost jako konstrukt binárních opozic

V úvodu mé práce jsem pomocí teorie Halbwachse (2009) a Assmanna (2001) o kolektivní paměti ukázal, že vzpomínky a vytváření minulosti má sociálně-konstruktivistický charakter. V této kapitole se pomocí teorie antropologa Alexeie Yurchaka (2005)⁴⁴ zaměřím na to, jak některé sociální skupiny konstruují minulost v binárních opozicích. Z perspektivy kritické sebereflexe poté budu ilustrovat, jak já sám jsem minulost v takovýchto binárních opozicích konstruoval a zamyslím se nad nedostatkem takovéto konstrukce minulé doby.

Yurchak na základě svého výzkumu v Rusku přichází s tezí, že generace, narozená v šedesátých letech v Sovětském svazu, konstruuje minulou dobu zejména skrze systém binárních opozic. Jako příklad takovýchto binárních opozic uvádí: represe vs. svoboda, stát vs. občané, oficiální vs. černá ekonomika, oficiální kultura vs. kontra kultura, veřejné vs. soukromé či pravda vs. lež. Takovýto koncept vytváření minulosti zaujímá podle Yurchaka dominantní pozici v západním světě a po rozpadu Sovětského svazu se tento způsob konstruování minulosti prosadil i v Rusku.⁴⁵

V českém prostředí přicházejí s podobnou teorií zejména historici Pullmann (2008 a 2011), Kopeček (2009) či Sommer (2012), kdy zejména Pullmann tento diskurz nazývá totálně-historickým vyprávěním.⁴⁶ Jeho podstatou je představa, že mezi lety 1948 a 1989 zde na jedné straně stál režim, který byl jakýmsi kolektivním aktérem dějin, a proti němu se formovala společnost, která představovala objekt kontroly a útlaku. Hlavními nástroji, které režim používal, byla propaganda a represe, proti nimž se formoval odpor. Proti takovému totálnímu útlaku ze strany režimu stály ostrůvky svobody, proti lži pravda. Toto binární vnímání minulé doby automaticky předpokládá, že tento režim byl zavrženíhodný a nemorální a zejména pak, že ho tak většina lidí v této době takto vnímala.⁴⁷

Pullmann hovoří o tom, že do takovéhoho schématu je zasazena většina příběhů z dob komunistické diktatury, nehledě na to, jestli se mluví o padesátých či uvolněnějších

⁴⁴ YURCHAK, Alexei: Everything was forever until it was no more. the last soviet generation. 2005.

⁴⁵ TAMTÉŽ s. 10.

⁴⁶ PULLMANN, Michal: Sociální dějiny a totálněhistorické vyprávění. 2008.

⁴⁷ PULLMANN, Michal: Konec experimentu: Přestavba a pád komunismus v Československu. 2011.

šedesátých letech.⁴⁸ Tento nově se formující totálně-historický diskurz funguje přesně podle Yurchakova schématu, kdy vnímá minulost právě skrze systém binárních opozic.

Stát vs. Společnost

Jedním z nejčastějších příkladů toho, jak někteří lidé konstruují a vnímají dobu před rokem 1989 skrze binární opozice, je vnímání role státu a jeho občanů. Jak říká Pullmann: „Vnímání minulosti je omezeno na představu, že na jedné straně je režim, který je kolektivním aktérem a na straně druhé stojí společnost, která představuje objekt kontroly a ovládnutí.“⁴⁹ Kdo ale představuje všemocný režim a kdo ovládanou společnost? Postačí nám takovéto schéma k tomu, abychom tuto dobu mohli pochopit z hlediska fungování a uplatňování moci mezi státem a jeho občany?

Americká antropoložka Hauldis Hauknes (2005) se ve svém výzkumu v České republice zaměřila na to, jakým způsobem její informátoři konstruují své vzpomínky na dobu před rokem 1989. Stejným tématem, jsem se ve své bakalářské práci zabýval i já, když jsem se zaměřil na sociální skupinu tzv. bývalých kulaků, které zejména v padesátých letech postihly represe totalitního státu. Hauknes popisuje způsob, jakým její informátoři konstruovali roli státu a tvrdí, že v jejich vzpomínkách stát představovali konkrétní komunisté, kteří byli přímo zodpovědní za represe na jejich rodinách. Roli státu zde tedy nepředstavoval jakýsi abstraktní režim, ale konkrétní místní komunisté.⁵⁰ S něčím podobným jsem se setkal i já v rozhovorech s pamětníky.

Pan Jan Sýkora mi v roce 2012 vyprávěl o tom, že o případných represích, jako bylo například vystěhování z jeho statku, rozhodovali místní komunisté. Dokládá to příkladem, že existovaly vesnice, kde nebyla vystěhována žádná rodina a naopak byly takové vesnice, kde jich vystěhovali spousty. To dokládá i příklad mé druhé informátorky paní Novotné, jejíž rodina vystěhována nebyla a své pole vlastnila až do roku 1956, kdy se již pan Sýkora vracel z „vyhnanství“ zpět do své rodné vesnice, kde začal pracovat v místním JZD. Tento příklad ukazuje, že komunističtí funkcionáři měli do jisté míry volné ruce v tom, jak přísní ve své represivní politice budou a ne ve všech případech musel proces s kulaky nutně skončit

⁴⁸ PULLMANN, Michal: Sociální dějiny a totálněhistorické vyprávění. 2008. s. 705

⁴⁹ TAMTÉŽ s. 705.

⁵⁰ HAUKNES, Hauldis: Telling lives. Autobiography and History after Socialism. The Anthropology of East Europe Review 23 (1)(Special Issue on Czechs, Slovaks, and Sorbs. 2005.

vystěhováním ze svého statku. Protože již před rozhovorem s paní Novotnou jsem měl tuto informaci, že ve spoustě případů záleželo na invenci místních komunistů, formuloval jsem tímto směrem i moji otázku.

„O tom vystěhování vždycky rozhodovali ti místní komunisti. Dá se říct, že jste měli štěstí, že tady byli trochu rozumnější?“

Od tohoto momentu došlo k podobné situaci, jakou popisuje Hauknes. Režim jako takový v jejich vzpomínkách stále hrál klíčovou roli. Byl to režim, který jim zvýšil dodávky masa či mléka. Byl to režim, který ji nenechal vystudovat. Byl to režim, který psychicky zlomil jejího otce. Vina se ale postupně také začala přesouvat na konkrétní komunisty.

„Byl tady nějaký Mrázek to, byl předseda strany, blběj úplně, ale dával tomu všemu rozum...“ Začali nám psát po vratech, právě ten Mrázek. Chodili se štětkou a kbelíkem vápna a psali, JZD bez kulaků, kulaci sabotují plnění mléka.“

Předsedu Mrázka a souseda Šimka označila paní Novotná jako viníky, kvůli kterým byla vyhozena dvakrát ze školy.

„Ten Šimek, ten nám nepřál, to byl hroznej parchant. On taky záviděl tátovi statek, on sám měl takovej malej, měl tam hnůj, přes to chodil na záchod, my tam měli naopak hodně místa, takže tatínek měl hnůj za barákem. Tam u nich to bylo šílený, smradu. To byla zášť.“ Později pamětnice dodává:

„Nakonec vyšlo najevo, že ten posudek abych nemohla studovat, vznikl z nátlaku jednoho našeho souseda, Šimka, a to byl člověk strašně křivej, slizkej jako had. On našim nic nepřál a mně tuplem ne, protože jeho děti na studia nebyly. To byl menší zemědělec, on nebyl honěnej komunismem, takže ten to takhle zařídil.“

O něco později jsme se v našem rozhovoru posunuli historicky o kus dále, když jsme si začali povídat o uvolněnější době šedesátých let. Tato informátorka si v tomto období vzala za muže státního úředníka, který byl členem KSČ. Rovněž jedna z nejlepších kamarádek paní Novotné byla dokonce předsedkyní místní komunistické strany a pamětnice mi popisovala situaci, kdy ji tato kamarádka lákala, aby vstoupila do strany. V tento moment se projevilo moje binární vnímání minulosti, kdy komunisté reprezentující režim měli svým vstupem do strany spoluzodpovědnost za všechny represe, zatímco nekomunisté představovali nevinnou a utlačovanou společnost. Vycházel jsem právě z již popisovaného diskurzu, kdy stát - z mého

úhlu pohledu představovaný komunisty - stál na jedné straně a společnost na druhé. Vzpomínám si, že bylo tehdy pro mě těžké pochopit, jak po všech útrapách, kterými si díky režimu (v mé perspektivě díky všem komunistům) prošla, si mohla vzít za muže někoho, kdo do této strany vstoupil. Formulovat otázku směrem k jejímu manželovi jsem si tehdy netroufl a tak se moje pozornost obrátila směrem k její kamarádce - komunistce.

„Jak vy jste to tenkrát brala, říkáte, že třeba nejlepší kamarádka byla ve straně, byla jste schopná se přesto přenést, když jste věděla, co vám všechno komunisti udělali?“

Na této otázce je naprosto zřejmé, kdo v mých představách stál na jaké straně barikády. Kamarádka, která byla členkou KSČ, stála na jedné straně, paní Novotná, reprezentující společnost na druhé. Pamětnice mi povídala o tom, že v této době už tolik neřešili, jestli někdo je či není komunista. I přesto ale dodává, že si před nimi museli dávat pozor na jazyk. Ne ani tak kvůli sobě samotné, ale spíše kvůli svému manželovi. Poté ale zavzpomíná na to, jak zde byl v tehdejší době nedostatek některých potravin a s úsměvem povídá:

„Nebylo teda nikde nic, zboží nebylo, to jsme pořád nadávali. Ale zas jsme se přizpůsobili, když jsme pekli cukroví, tak něco sehnat (máslo, cukr, prášky na praní, vata, boty) nic nebylo. Takže když byly dožínky, tak se to svezlo na jedno místo a tam se to dalo koupit. Ale my jsme se tomu smáli, bylo plno vtipů teda. To i plno komunistů na to mělo vtipy, takový ty rozumný, co tam byli zaměstnaný kolem nás.“

Této odpovědi předcházela otázka, na které je zřetelné, jakým způsobem jsem vnímal nejen ten režim z hlediska, kdo ho představoval, ale i z hlediska toho, co jsem popisoval výše v souvislosti se Zákonem o protiprávnosti komunistického režimu. Našlo by se na těch čtyřiceti letech komunismu něco pozitivního? V porovnání třeba s dnešní dobou? Přičemž můj předpoklad byl, že pamětnice řekne, že nic. Tak jak se mi to přihodilo u jiných pamětníků.

Celé období let 1948-1989 jsem zahrnul pod jeden celek, přičemž život této pamětnice byl v různých etapách tohoto režimu diametrálně rozdílný. V padesátých letech musela jako malé dítě vnímat to, že její rodina byla oceňovaná jako kulacká. Žila ve strachu, že podobně jako rodina pana Sýkory budou vystěhováni. Později, když chtěla jít studovat, tak nejdříve nemohla jít na gymnázium, poté byla dvakrát vyhozena kvůli svému původu z vysoké školy. Co pozitivního by tedy na tomto období měla nalézt? Velký zlom ale nastal v momentě, kdy si za muže vzala komunistu a zbavila se tak stigma „třídního nepřítele“. Sama hovoří o tom,

že poměry v Československu se v 60. letech uvolnily a na moji otázku, jestli by se na těch čtyřiceti letech našlo něco pozitivního, mi odpovídá:

„Viš co, lidi měli všichni stejně. Nebyla taková závist mezi lidma. Bylo takový lepší přátelství. My teď vzpomínali, jak jsme šli v tom zaměstnání dokupy. Prostě se vyjelo, udělalo se MDŽ, všichni se bavili, nikdo si nic nezáviděl.“

Když jsem s paní Novotnou znovu při našem dalším setkání hovořil, zeptal jsem se jí blíže na osobu jejího souseda Šimka, který svým donášením způsobil, že ji vyhodili ze školy. K mému údivu mi pamětnice řekla, že tento člověk nebyl nikdy členem KSČ. Pokud bych z líčení paní Novotné tohoto člověka neznal, zaškatulkoval bych souseda Šimka automaticky do kategorie „společnost“. Jednalo se o malého zemědělce, tudíž bych předpokládal, že si musel také vytrpět perzekuce ze strany státu, který stojí dichotomicky proti němu. Ve vzpomínkách paní Novotné ale Šimek symbolizuje zlo komunistického aparátu. Podle jejího vyprávění se právě tento nekomunista nejvíce zasadil o to, že pamětnice nemohla vystudovat vysokou školu.

Druhým příkladem je osoba pana Krejčího, který byl v roce 1956 pověřen založením JZD. Opět se dostávám do situace, že kdyby mi paní Novotná o tomto člověku nevyprávěla, zařadil bych tohoto pána do kategorie stát. Představil bych si ho jako horlivého komunistu, který okrádá kulaky o jejich vlastní půdu. Z vyprávění pamětnice však vyplývá, že pan Krejčí se zpočátku tohoto úkolu (založit JZD) vůbec nechtěl ujmout a až pod určitým nátlakem podlehl. V době kdy pan Krejčí měl na starosti založení družstva, nebyl členem KSČ, naopak byl jedním z místních farmářů, který se založením družstva nesouhlasil. Ptám se tedy paní Novotné, jestli ostatní zemědělci považovali Krejčího za jednoho z nich, nebo jestli vůči němu panovala nějaká zášť, že zakládá JZD? Pamětnice mi odpovídá, že lidé vůči němu žádnou averzi necítili. Krejčí představoval jednoho ze zemědělců, kteří podlehli tlaku místní KSČ, a ujal se úkolu založení družstva, což bylo podle slov paní Novotné vysvobozením pro všechny farmáře. Po neskutečné represivní politice, kdy kvůli dodržení dodávek museli být kulaci na poli od rána do večera, představovalo založení JZD určitou úlevu.

Na příkladu této informátorky jsem se snažil ukázat, že srážení minulosti do schématu stát versus společnost je nesmírně zrádné. Na příkladu souseda Šimka jsme mohli vidět, že represivní politiku KSČ představuje v jejích vzpomínkách člověk, který nikdy ve straně nebyl. Na druhé straně příklady pana Krejčího, jejího manžela, dobré kamarádky či „rozumných“ komunistů ukazují, že tito lidé v jejích vzpomínkách stát nereprezentují, ačkoliv

jiní lidé (včetně mě samotného v době výzkumu) by je mohli vnímat jako představitele režimu.

Byl to právě příklad paní Novotné, který mě vedl k tomu, abych nad dobou před rokem 1989 začal přemýšlet jiným způsobem. V době, kdy jsem dělal svůj výzkum mezi potomky bývalých kulaků, se minulost v mých očích srážela do symbolického „Yurchakova“ vzorce: „kdo vstoupil do strany, ten se morálně provinil, protože byl spoluzodpovědný za všechny represe, které minulý režim uskutečňoval.“ Byly to paradoxně vzpomínky těch, kteří zažili ze strany režimu utlačování, represe a šikanu, které mi pomohly začít tuto dobu vnímat komplexněji a nestavět aktéry do předem napsaných rolí.

Normální lidé versus kolaboranti

S podobnými konstrukcemi minulosti, které binárně dělí dobu před rokem 1989 na společnost a stát, jsem se setkal i při mé participaci na projektu Příběhy bezpráví. V této kapitole se pokusím ukázat, jak na jednom z gymnázií pamětnice používáním slova kolaborace s režimem konstruovala společnost v normalizační době a jaká úskalí tato konstrukce sebou přináší.

Toto gymnázium bylo první školou, kterou jsem v rámci projektu Příběhy bezpráví navštívil. Na tuto besedu jsem dorazil asi třicet minut před jejím začátkem, a protože v přednáškové aule ještě nebyli studenti, posadil jsem se do první řady. Na velkém plátně zatím technici zkoušeli, zda obraz bude plně fungovat a pustili tak úvodní minuty filmu, který se měl promítat. Jednalo se o dokument České děti, jehož hlavním hrdinou je bývalý disident Petr Placák. Dokument vypráví příběh disidentské skupiny nazvané České děti, která se pomocí šíření letáků a organizování různých mítinků snažila o vyjádření svých kritických názorů vůči normalizačnímu režimu. Při zkoušce projektoru se na velkém plátně najednou objeví záběry z protestů na Václavském náměstí, kde příslušníci StB surově bijí protestující občany a odvádějí je do policejních aut.

Cílem mého výzkumu je pozorovat, jakým způsobem projekt Příběhy bezpráví pracuje s dobou před rokem 1989 a jaký odkaz studentům na toto období předává. Již v začátku výzkumu jsem začínal zaujímat kritický postoj k Člověku v tísní a jeho metodám, které v tomto projektu volí. Má kritika nejvíce směřovala k tomu, že studenti slyší hlas pouze jedné sociální skupiny politických vězňů či obětí minulého režimu. V této době jsem již dospíval k

názoru, že pokud mají studenti minulé době porozumět, je zapotřebí aby se jim dostávalo pokud možno co nejširšího spektra pohledů a zkušeností na toto období. Tedy i zkušeností lidí, kteří například mluví o některých aspektech minulého režimu v pozitivním slova smyslu. Stačí pár záběrů několika agresivních a surových estébáků a začínají mě přepadat pochybnosti o tom, že by studenti měli znát názory lidí různých sociálních skupin, nejen tedy obětí. Ptám se sám sebe. „K čemu jim je dobré vědět, že někteří lidé dnes hovoří o předlistopadovém režimu v souvislosti se sociálními jistotami a jistým zaměstnáním, když ještě v roce 1989 si estébáci dovolili mlátit a zavírat lidi za vyjádření svého názoru.“

Pokud jsem v úvodu nastínil, že pamětnice, která na besedu se studenty přišla, bude používat slovo kolaborace s režimem, kterým bude konstruovat pomyslné hranice mezi státem a společnostmi, nastane tato situace v již samotném filmu. Petr Placák zde hovoří o tom, že stát je v době normalizace prolezlý parazity a kolaboranty. Členové KSČ (reprezentující „stát“) jsou rovněž označeni jako kolaboranti. V jednom momentu se ale Placák dostane do situace, ve kterém nechtěně ukáže, jak zrádné je uvažovat v tomto schématu o minulé době. Placák mluví o činnosti skupiny Českých dětí, která spočívala ve výrobě a distribuci protirežimních letáků. Členové Českých dětí tyto letáky roznášeli do schránek, čímž riskovali mnohé, protože jen za tuto činnost již mohli být zavřeni do vězení. Poté tento bývalý disident vypráví příběh, kdy někteří lidé, kterým České děti vhodily leták do schránky, zavolali okamžitě policii a členy této skupiny udali. Placák říká:

„Pro mě je nepochopitelné, že nás udali ti normální lidé, kteří neměli s režimem nic společného.“

Pokud uvážíme, že na jedné straně stojí stát, hlavní hybatel celého systému a na druhé „normální“ společnost, jak poté vysvětlit chování těchto „normálních“ lidí? Jaký je tedy rozdíl mezi kolaborantem a normálním člověkem? Je přeci možné, že takový leták musel přijít do schránky i některému komunistovi (rozuměj kolaborantovi), který mohl s obsahem souhlasit a tuto skupinu neudal. Přestože by se mohlo zdát, že se jedná pouze o jakési slovíčkaření o výrazu „normální“, ve skutečnosti dochází k tomu, co popisuje Yurchak s Pullmannem. Placák v tomto případě konstruuje hranice toho, že na jedné straně stojí stát (reprezentovaný kolaboranty) a na straně druhé normální lidé. Jak sám ale poté dodá, i tito normální lidé mohli udávat. V dalších kapitolách se více budu zamýšlet nad tím, že tato „normální“ společnost neexistovala binárně v opozici vůči státu, ale že právě ona tento „stát“ pomáhala do jisté míry utvářet a udržovat.

Po skončení filmu přichází na řadu beseda s hostem, jímž je bývalá členka skupiny Českých dětí. Jestliže na některých školách nedocházelo k diferenciaci různých etap minulého režimu a o komunismu se mluvílo jako jednolitým celku od roku 1948 do roku 1989, v tomto případě se pamětnice hned v úvodu zmíní o porovnání padesátých let a let normalizačních.

„V padesátých letech bych na demonstraci nikdy nešla. V této době, už to tak hrozný nebylo. Padesátá léta byla úplně o něčem jiném. I v té době, co jsem žila já, jsem ale měla strach.“

Velice sympatický na této pamětnici byl fakt, že ačkoliv byla před studenty v pozici, kdy se mohla vykreslit jako hrdinka a odbojářka minulé doby, pamětnice to neudělala. „Já jsem tehdy byla na pár demonstracích. Pak jsem se už bála a nešla jsem.“

Později vznáší jeden ze studentů dotaz, že ve filmu zazněl pojem kolaborantská vláda a že jemu se zdá tento termín přehnaný. Od této chvíle, se slovo kolaborace stává tématem na několik desítek minut. Pak vystupuji já se svoji otázkou, která směřuje k tomu, jak s tímto pojmem kolaborace pracovat. „Nedá se tedy říct, že kolaborovali všichni? Nejen vláda, nebo komunisti, ale i ti, kteří třeba šli k volbám nebo vyvěsili vlaječky do oken?“ Pamětnice souhlasně přikyvuje a za malý moment přichází s příběhem, kdy jako kolaboranty označí své vlastní rodiče. Své rodiče popisuje jako občany, kteří aktivně nevystupovali proti režimu, chodili k volbám či pověsili sovětskou vlajku do oken svého bytu.

Studentům vypráví příběh, kdy ji jednoho dne přišli domů hledat příslušníci StB. Bylo již kolem druhé hodiny ranní. Poté co estébáci zazvonili na zvonek, šel její otec („kolaborant“) otevřít dveře. Na otázku zdali je jeho dcera doma, odpověděl, že není a okamžitě ji šel do pokoje upozornit, že se na ni vpytává Státní bezpečnost. Po nějaké chvíli šel v tuto pozdní hodinu vyvenčit ven psa, aby zjistil, jestli estébáci nečekají venku před domem. Když zjistil, že vzduch je čistý, šel zpět nahoru do bytu a řekl své dceři, ať na několik dní zmizí mimo byt, aby ji StB nenašla.

Když poté celá beseda skončila, zašel jsem za touto pamětnicí, protože jsem se s ní chtěl podělit o své myšlenky. Řekl jsem jí, že používáním slova jako je například kolaborant, dochází k házení lidí do jednoho pytle tak, jako se to dělo například se seznamy StB, kdy skuteční donašeči byli umístěni na stejný list papíru, jako jejich oběti, které byly ke spolupráci donuceni. Pamětnice mi říká, že s takovýmto házením lidí do jednoho pytle také nesouhlasí. Ke slovu kolaborace s režimem říká, že tento výraz používá Petr Placák, který je básník a on holt takovéto expresivní výrazy používá. Tato pamětnice ve svém příběhu, ikdyž velice

zdrženlivě, označila jako kolaboranty i své rodiče. Pamětnice tak nepřímou řečí, že to byla většina společnosti, která minulý režim spolu-udržovala.

Podle mého názoru však vyjádřením slova kolaborace nemůžeme jednání aktérů minulé doby plně pochopit. Tento výraz charakterizuje určitý trvalý stav kolaborování s cizím elementem v dané společnosti. Souhlasím s tím, že to byli samotní lidé, kteří celý systém do jisté míry udržovali. Pojmem kolaborace se ale uchylujeme k určitému esencialistickému vnímání jednání aktérů. Podle Rupnika byli lidé v určitých momentech vůči režimu apatičtí, v jiných momentech ho podporovali a někdy naopak proti tomuto systému vystoupili a vzepřeli se mu.⁵¹

⁵¹ RUPNIK, Jacques: Politika vyrovnávání se s komunistickou minulostí. 2002.

Čtyřicet let totality

Francouzská historička Francois Mayer ve své knize *Češi a jejich komunismus* popisuje fenomén, který byl po roce 1989 typický pro českou společnost. Podle ní téměř každý člověk začal upravovat svojí paměť, přičemž klíčovou roli hrály v tomto procesu zákony o minulosti.⁵²

V úvodu práce zmiňuji zákon o Protiprávnosti komunistického režimu a odporu proti němu, který období let 1948 až 1989 popisuje jako jeden nediferencovaný totalitní celek. V této kapitole se budu zabývat tím, jakým způsobem ovlivňuje diskurz tohoto zákona projekt *Příběhy bezpráví*. Pokusím se rovněž zamyslet nad riziky, které takovéto vnímání minulosti přináší.

V únoru tohoto roku jsem se zúčastnil besedy pořádané Ústavem pro soudobé dějiny⁵³, která diskutovala způsob výuky soudobých dějin. Jedním z hostů byl i ředitel projektu *Příběhy bezpráví* Karel Strachota, který na úvod diskuze prohlásil:

„Snažíme se lidem, kteří mají často mlhavé nebo žádné povědomí o tom, jak vypadal život před rokem 1989, předat tu podstatu toho režimu. Klademe důraz na příběhy lidí, kteří mají s komunistickou praxí negativní zkušenost a děláme tak proto, aby na českých školách vyrůstali mladí lidé, kteří budou rozumět tomu, co je svoboda a demokracie.“

Strachotova slova tak vycházejí z podobné myšlenky, na které je založen zákon o protiprávnosti komunistického režimu. *Příběhy bezpráví* si daly ambici shrnout podstatu doby před rokem 1989 do tzv. totálně-historického diskurzu⁵⁴, kdy tak jak sám Strachota říká, se snaží studentům zprostředkovat kontakt s lidmi, kteří mají s režimem negativní zkušenost. V dalších kapitolách poté budu ilustrovat situaci, kdy pamětníci slovy Mayer „upravují paměť“ tak, aby vyšli vstříc tomuto požadavku *Příběhů bezpráví* a předali studentům pouze své negativní zkušenosti. Jak jsem mohl při svém výzkumu pozorovat, na některých školách bylo předání této negativní zkušenosti spojeno i s politickým apelem.

⁵² MAYER, Francois. *Češi a jejich komunismus* 2009. s.21.

⁵³ Beseda Ústavu pro soudobé dějiny s názvem: *Dějiny- paměť- identita aneb občanské vzdělávání v oboru soudobých dějin*. Diskutovali: Kamil Činátl (ÚSTR/FF UK), Ondřej Matějka (Antikomplex) a Karel Strachota (Člověk v tísni). 26.2.2014.

⁵⁴ Toto označení používá český historik Michal Pullmann. PULLMANN, Michal: *Sociální dějiny a totálněhistorické vyprávění*. 2008.

Na jedné z besed na základní škole, přišla jako host bývalá učitelka této školy, která za minulého režimu měla zavřené rodiče. Ještě nežli si studenti spolu s pamětnicí pustili film, shrnula jejich učitelka dějepisu podstatu minulého režimu. Žákům byly vyjmenovány největší zločiny komunismu, přičemž bylo zdůrazněno: „V letech 1948-1989 bylo popraveno 248 lidí.“ Kolik těchto lidí bylo ale popraveno v padesátých letech a kolik v době Pražského jara, nebo později v době normalizace, již učitelka nerozlišuje.

Při mé účasti na besedě na střední průmyslové škole, si studenti pouštěli film Deset bodů, který mapuje studentskou stávku v roce 1968. Jako pamětník přišel na tuto besedu bývalý politický vězeň padesátých let, který byl zavřený v uranovém dole v Jáchymově. Poté co film skončí, následuje debata s hostem. Učitelka se nejdříve studentů ptá, jak na ně působila atmosféra filmu potažmo doby, která je zde vykreslena. Klidná, neuspěchaná, nudná dostává dějepisárka různé reflexe od svých studentů. Film Deset bodů je dokumentem z listopadu roku 1968, kdy vysokoškolští studenti vyhlásí třídní stávku na protest proti poměrům v Československu po sovětské intervenci. Studenti v této době sepsali tzv. Desatero, ve kterém vyzývají vládu ČSR například k těmto krokům: dodržování osobních svobod občanů, zrušení cenzury, svoboda slova, svoboda výjezdů za hranice, svoboda bádání a jiné.

Film popisuje stav, který je v pojetí totálně-historického vyprávění o minulé době takřka nemožný. Studenstvo se v době „tuhé totality“ (uvozovky mají upozornit na rozdíl mezi padesátými lety a rokem 1968) semklo a otevřeným protestem vůči vládě požadovalo prosazení demokratických principů. Protestní činnost studentů byla v této době podporována širokou veřejností, středoškoláky nebo i dělnictvem. Příběhy bezpráví chtějí studenty naučit rozumět pojmům, jakými jsou svoboda a demokracie. Tento příklad studentské stávky v roce 1968 je podle mého dokonalým příkladem, na kterém lze ilustrovat, jak mladí lidé za demokracii a svobodu v minulosti bojovali. Na této škole však došlo k tomu, že rok 1968 a téma boje za demokracii bylo vytěsněno a ustoupilo „podstatě režimu“, což znamenalo období největších represí, tedy padesátých let.

Na rok 1968 tak v diskuzi padla pouze jedna otázka a téměř okamžitě začal pamětník hovořit o své zkušenosti z padesátých let, kdy byl zavřen ve vězení. Poté co pamětník studentům poví svůj příběh z kriminálu, jedna z otázek od učitelky dějepisu na tohoto hosta zní:

„Jak vnímáte situaci, která teď nastala po volbách, když komunisti jsou třetí nejsilnější strana? Na radnici tady máme místohejtmany komunisty.“

Pamětník odpovídá: „Vidím v tom určitou paralelu s rokem 1946. Komunistům nevěřím. Diktátorský režim se vždycky obrací na mládež. V roce 1946 taky slibovali a jak to dopadlo.“

Závěrem se poté pamětník obrací ke studentům a povídá: „Záleží to teď na vás, aby se ty padesátá léta nevrátily.“

Podobný závěr besedy jsem zažil i na jiné škole, kdy pamětnice (oběť režimu) studentům popsala svůj příběh a na závěr řekla: „Bojím se nástupu roku 1948. Spousta mladých lidí dnes volí KSČM, lidí, kteří to nezažili. Bojím se návratu toho, co zde bylo v padesátých letech.“

Učitelka pořádající tuto besedu poté dodává: „A proto jsou tyto příběhy bezpráví tak důležité.“

Na příkladu bývalého politického vězně jsem se pokusil ilustrovat, jakým způsobem lze rozumět oné podstatě režimu, o které mluví Karel Strachota. Jsem toho názoru, že je důležité, aby studenti slyšeli vzpomínky lidí, kteří byli zavřeni a museli si projít těmi největšími represemi padesátých let. Jedná se však pouze o část kolektivní paměti a podle mého soudu redukování podstaty režimu pouze na tuto nejreprezivnější stránku, studentům neumožní tuto dobu komplexně pochopit. Studenti měli šanci slyšet vyprávění člověka, který byl deset let před studentskou stávkou v roce 1968 zavřený v kriminále za vyjádření svého názoru. Na tomto příkladu mohli studenti pochopit, že doba měla svůj vývoj. Zatímco v padesátých letech byl pamětník za svůj názor zavřen do pracovního tábora, o deset let později se již někteří lidé nebáli veřejně ke svému názoru přihlásit a jejich názor byl podporován početnou částí společnosti. V době normalizace pak celá společnost upadla do hluboké apatie, a veřejná kritika režimu se stala záležitostí zejména disidentů, kteří tvořili pouze zlomek společnosti.

Hrdinství tohoto pamětníka by v takovém to kontextu vyznělo daleko více. Závěr celé besedy byl však ten, že současné preference KSČM rostou a že je na samotných studentech, aby se padesátá léta nevrátila. Podle mého názoru však toto není správná cesta, jak studenty naučit rozumět pojmu demokracie. Chybu v tomto případě spatřuji nejen v konceptu Příběhů bezpráví ale i v učitelce dějepisu. Ta místo toho aby využila pamětníka, který rok 1968 zažil, a požádala ho o zprostředkování jeho zkušeností nejen na období nejtvrdějších padesátých let, se ho zeptá na komunistické místohejtmany na radnici a na jeho názor ohledně tohoto faktu. Podle mého soudu tak spíše než o porozumění dějinám šlo v tomto případě o předání

poselství, že současná KSČM může být stále hrozbou pro naši demokracii a že stále reálně hrozí návrat represí padesátých let.

Na výše zmíněném příkladu jsem se pokusil ukázat, že Příběhy bezpráví jsou při některých interpretacích minulé doby ovlivněny diskurzem, který souvisí se zákonem o Protiprávnosti komunistického režimu a odporu proti němu. Největší slabinou tohoto diskurzu je to, že nerozlišuje jednotlivé etapy minulého režimu a označuje celé období jako jeden totalitní celek. Tohoto tématu jsem se dotknul i v rozhovoru s bývalým politickým vězněm a spisovatelem Jiřím Stránským.

Ještě před tím, nežli jsem tohoto spisovatele navštívil, jsem si přečetl jeden z článků od Saši Uhlové⁵⁵, ve kterém vyslovila myšlenku, že označení období od roku 1948 do roku 1989 jako jedno období totality, jí přijde neuctivé a urážející vůči lidem, kteří byli v době nejtvrdějších represí zavřeni v kriminálech. Toto téma jsem tedy otevřel i v rozhovoru s panem Stránským, který byl v roce 1953 odsouzen k osmi letům vězení a v roce 1974 na tři a půl roku. Tuto otázku jsem spojil s událostmi, které se v nedávné době odehrály okolo Ústavu pro studium totalitních režimů, kde byla senátem zvolena nová rada. Moje otázka tedy zněla:

„Nová rada ÚSTR teď otevřela diskuzi nad tím, že by se mělo více rozlišovat to, co zde bylo v 50. letech a co pak třeba v období normalizace a neříkat tomu dohromady totalita.“

Jiří Stránský mi vstupuje do řeči a povídá: „Je to samozřejmě blbost jo. Protože tam některý věci zůstávaly furt neměnný a z totalitních důvodů byly zavřeny hranice, z totalitních důvodů se kádrovalo například. Já jsem pak za normalizace seděl a taky veřejně říkám, že ve srovnání s padesátými lety to bylo sanatorium.“

Reaguji tedy tím, jestli to pro něj, když si musel zažít teror tohoto stalinistického období, není urážlivé, když to dnes někdo zahrne pod jedno období totality s tím, co zde bylo například v sedmdesátých letech.

„Není, já jsem vám to teď řekl. Je to tak, že oni samozřejmě nemohli dělat nějaký věci, který dělali v padesátech letech, ne proto že by nechtěli, ale proto, že sem bylo víc vidět, to je všechno. Rozlišovat se to může jen v tom smyslu, že se neřezaly hlavy. Nezapomeňte na to, že třeba Wonka umřel. Jakmile to bylo za nějakýma zavřenejma stěnama, tak se chovali furt stejně.“

⁵⁵ UHLOVÁ, Saša. Jsem komunistka. Deník referendum 30.1.2014.

Z jakého důvodu je tedy důležité rozlišovat mezi jednotlivými obdobími předlistopadového režimu? A jaké „nebezpečí“ může plynout z toho, když tak neděláme? S velice zajímavým pohledem přichází již zmiňovaná Saša Uhlová.

„Spousta obyčejných lidí si podobně jako třeba já, pamatuje už jen těch posledních desetpatnáct let komunismu. Když ti lidé slyší, co se všechno dělo v době stalinismu a zároveň pak slyší, že to tady byl čtyřicet let stejnej režim, tak mohou mít tendenci ne zcela věřit tomu, že to tak doopravdy bylo.“

Je to právě generace rodičů současných studentů, která do této „kategorie“ zapadá. Při mém výzkumu si mi na různých besedách učitelé kolikrát postěžovali, že rodiče doma dětem říkají, že se za minulého režimu nežilo špatně. Podobnou zkušenost mám i s jednou z mých kamarádek, která mi říkala, že jí její mamka vyprávěla o tom, že před rokem 1989 to opravdu nebylo tak hrozný. Podle mého názoru tak existují dva diskurzy, které tak mohou mít přímou vazbu na to, co říká zákon o Protiprávnosti komunistického režimu. Ten antikomunistický shrnuje podstatu minulého režimu na boj mezi dobrem a zlem, zatímco ten druhý, dosti možná i díky tomu co popisuje Saša Uhlová, má tendenci zapomínat na to, jaké represe se zde v padesátých letech odehrávaly.

Nostalgie

„Proč chceš na tom režimu hledat pořád něco dobrýho.“ Právě tuto otázku mi čas od času pokládali moji rodiče při našich diskuzích o době před rokem 1989. Tento mikropříběh odehrávající se v mém prostředí, ale probíhá i v českém veřejném prostoru. Ve většině případů je pojmenování některých pozitiv předlistopadového režimu spojeno s nařknutím z relativizování dějin.

Heslo Ústavu pro studium totalitních režimů zní: „Kdo nezná svoji minulost, je nucen si ji zopakovat.“ Jak se ale z naší historie poučit, tak aby se podle tohoto hesla nezopakovala? Můžeme se pouze soustředěním na represe poučit z chyb učiněných v minulosti? Jaké překážky nám jsou kladeny, pokud „podstatou“ režimu rozumíme pouze jako represí a šikanu ze strany státu?

Pokud má česká společnost, potažmo nová mladá generace lépe pochopit svoji minulost či dokonce se z ní poučit, je podle mého názoru velice důležité změnit způsob uvažování o minulé době. Základním předpokladem je uvědomění si, že ne pouze komunisti a estébáci, ale

celá společnost je částečně spoluzodpovědná za chod minulého režimu. Antropolog Alexei Yurchak v souvislosti s konstruováním minulosti Sovětského svazu tvrdí:

„Sovětský systém způsobil neskutečné utrpení, represe, nedostatek svobody. Toto všechno je již dnes zdokumentováno. Pokud se však budeme soustředit pouze na tuto stránku tohoto režimu, nedostaneme se k určitým paradoxům, které dnešnímu konstruování minulosti přináší.“⁵⁶

Podle Yurchaka nám konstruování skrze binární opozice neumožní pochopit fakt, že pro velké množství sovětských občanů byly důležité socialistické ideály jako rovnost, nesobeckost, altruismus, přátelství, práce apod. Yurchak zároveň hovoří o tom, že lidé si tyto ideály v mnoha případech nespojovali s ideologií státu, ale že pro ně představovali každodenní realitu jejich života.⁵⁷

Tento pohled lze zcela určitě přenést i do našeho prostředí. Při mém výzkumu mezi potomky kulaků, tedy sociální skupiny lidí, která byla za minulého režimu perzekuována, mi tito pamětníci vyprávěli o tom, jak za socialismu si lidé nezáviděli, protože všichni měli stejně, nebo že v této době bylo mezi lidmi daleko lepší přátelství, než je tomu dnes. Tyto jejich vzpomínky však nejsou spojeny s ideologií tehdejšího režimu, ale s každodenností jejich životů. Právě z tohoto důvodu je nesmírně důležité nestudovat pouze represivní politiku režimu, ale soustředit se také na dějiny každodennosti. Tyto dějiny nám mohou lépe pomoci zodpovědět některé otázky, na které nám studie zaměřené pouze na represe neodpoví. Z jakého důvodu byli lidé v socialismu tolik apatičtí vůči režimu? Proč v době, kdy již nehrozily tak tvrdé tresty jako v padesátých letech, byla u nás opozice, v porovnání například s Polskem či Maďarskem, tak málo početná? Jak porozumět tomu, že podle některých výzkumů dnes třetina národa nostalgicky vzpomíná na minulý režim?

Můžeme takovouto nostalgii po předlistopadovém režimu vysvětlit totálně-historickým diskurzem založeným na systému binárních opozic? Yurchak říká:

„Dnešní fenomén post-sovětské nostalgie můžeme chápat jako post-sovětský konstrukt, který je založen na touze po opravdových humanistických hodnotách, jakými je například přátelství, které realita socialismu poskytovala.“⁵⁸

⁵⁶ YURCHAK, Alexei. Everything was forever until it was no more. the last soviet generation. 2005. s. 15.

⁵⁷ TAMTÉŽ s. 15.

⁵⁸ TAMTÉŽ s.16.

Proto, abychom porozuměli minulosti, která je typická pro svůj mix negativních ale i pozitivních hodnot, potřebujeme jiný jazyk, nežli ten, který tuto dobu redukuje na dichotomie např. stát versus občané. Yurchak dále tvrdí, že pokud se nenaučíme pracovat s takovými paradoxy, jaké konstruování minulého režimu přináší (mix negativních a pozitivních hodnot), nikdy se nám nepodaří pochopit, jaký systém socialismus byl.⁵⁹

Sociolog Michal Uhl pak hovoří o tom, že některé aspekty minulého režimu, jako například zdravotní péče nebo budování infrastruktury, znamenaly tehdy pro některé občany zvýšení jejich životní úrovně. Uhl dodává, že takovýto výrok nemá sloužit k tomu, aby ospravedlňoval minulý režim, ale naopak by nám měl pomoci zamyslet se nad tím, proč se tento režim nezhroutil dřív a co ho udržovalo v chodu. Podle Uhla je zapotřebí klást si otázky typu: „Proč muselo dojít k vystěhování tří milionů Němců? A muselo? Proč lidé vstupovali do komunistické strany po válce? Neviděli, přehlíželi či schvalovali procesy v padesátých letech? Jak fungovala propaganda? Jak se udržovala apatie šedé zóny v 70. a 80. letech?“ Pokud se naše společnost nebude zabývat těmito to otázkami, nikdy se nám nepodaří pochopit, jaký minulý režim vlastně byl. Uhl tvrdí: „Pochopíme-li základní mechanismy doby minulé, můžeme se z ní poučit, a poučení je klíč k vyrovnání se s minulostí. Jedině tak se vyhneme opakování chyb.“⁶⁰

Nevinná společnost

V kapitole zabývající se sociálními konstrukcemi minulosti v binárních opozicích, jsem sám na sobě ukázal, jakým způsobem jsem vnímal kategorie stát a společnost. V mých představách stát reprezentovali všichni komunisté a estébáci, kteří tak v mých očích byli ti jediní, kdo nesli zodpovědnost za chod tohoto systému. Postupem času jsem díky mým informátorům a díky čtení některých textů od autorů jako Pullmann (2011), Kopeček (2008), Pithart (2009) či Havel (1978), začal přemýšlet nad tím, zdali i obyčejní lidé, kteří neměli s režimem nic společného, tento režim do jisté míry nespoluutvářeli. Opravdu lze celé trvání komunistického režimu vysvětlovat pouze tak, že zde existoval totalitní systém, který po celou dobu svého trvání udržoval všechny občany v takovém strachu, že ho v tomto důsledku přímo i nepřímo podporovali?

⁵⁹ TAMTÉŽ s.16.

⁶⁰ UHL, Michal. Jak se vyrovnat s minulostí. Právo 11.4.2013.

Petr Pithart ve své knize *Devětaosmdesátý* (2009) vyslovuje otázku, co by se stalo, kdyby všichni ti lidé, kteří dnes nadávají na minulý režim, nešli tehdy k volbám. Zhroutil by se tento režim? Po přečtení této knihy jsem se čím dál více zamýšlel nad tím, zdali to nebyla právě společnost, která do jisté míry tento režim udržovala. Francouzský historik Jacques Rupnik, který se zabývá dějinami Československa, říká:

„Je potřeba zachytit meandry dějin, totiž odpor či naopak přizpůsobování společnosti, která nebyla pouze pasivním, nevinným objektem totalitní manipulace. Po rudé knize komunistické utopie a černé knize zločinů komunismu spáchané v jejím jménu, je na čase vydat šedou knihu dějin středoevropských společností v područí komunismu, jakožto obětí i občasných spoluviníků, kolísajících v různých situacích mezi odporem a přizpůsobováním.“⁶¹

V předchozí kapitole jsem se na příkladu paní Novotné pokusil ukázat, jak je těžké určit hranice toho, kdo představoval v předlistopadové době společnost a kdo režim. Tyto hranice jsou sociálně konstruované a tak se v různých kolektivních pamětech posouvají. Pro jednoho stát představuje ÚV KSČ, pro druhého je státem každý řadový komunista. To samé platí o vnímání společnosti, která je každým aktérem vnímána jiným způsobem a navíc se i u jednoho a téhož aktéra může toto vnímání měnit v průběhu výpovědi a v závislosti na různých kontextech výpovědní situace. I přes tuto nejednoznačnost však můžeme hovořit o určitém vztahu, který zde mezi společností a režimem existoval.

Antikomunistický diskurz vychází z představy binárního dělení, kdy stát a společnost vytváří dva různé segmenty, přičemž společnost představuje pasivní objekt, nad kterým má stát plnou moc a kontrolu. Takovéto schéma lze ilustrovat na příkladu jednoho z mých informátorů, který naprosto vylučuje, že by člověk před rokem 1989 neměl jinou možnost nežli jít k volbám a hodit hlas straně. Socialistického občana vidí jako aktéra totálně ovládaného režimem, který po represích padesátých let již poslouchá jako hodinky. Přesně podle této šablony informátor konstruuje chování aktérů za minulého režimu.

„Oni by s tebou pěkně zatočili, kdyby si k těm volbám nešel. Ty by ti pěkně zakroutili krkem“, odpověděl informátor na moji otázku, co by se stalo, kdyby člověk nešel volit. „Lidi neměli jinou volbu. Ti co nechodili tak to byli disidenti.“

Yurchak hovoří o tom, že jedním z nejextrémnějších příkladů diskurzu, který konstruuje minulost v esenciálně daných binárních opozicích, je vykreslení aktérů minulé doby jako těch,

⁶¹ RUPNIK, Jacques. *Politika vyrovnávání se s komunistickou minulostí*. 2002. s. 23.

co nemají žádnou agency.⁶² Podpora režimu je chápána buďto jako opravdové přesvědčení o správnosti komunismu, nebo podpora, ke které byli režimem donuceni.⁶³

Yurchak tvrdí, že je velice zjednodušené vnímat tyto prvky „podvolení“ pouze jako reálnou podporu či falešnou přetvářku. Přichází s termínem autoritativní diskurz, který místo soupeření s ostatními diskurz, se je snaží dostat do podřadné role. Právě takovýto diskurz byl podle něj typický pro Sovětský svaz a pro všechny socialistické země. Yurchak se poté zabývá tím, jakým způsobem lidé s tímto autoritativním diskurzem koexistovali (vyjednávali). Jako vyjádření této koexistence používá termín „Act“, čímž myslí každodenní vyjednávání občanů s tímto diskurzem. Tyto „Acts“ nejsou podle autora otázkou nějakých postojů či pevných názorů, jedná se spíše o děláni věcí, které jsou považovány za normální, a které otevírají nové možnosti. Účast ve volbách tak nemusela být pouze důsledkem strachu nebo reálné podpory. Pokud někdo například pomýšlel na kariérní postup, nechtěl svojí neúčastí ve volbách riskovat, že místo něj povýší někoho, kdo naopak poctivě volil. Se strachem nebo s podporou socialismu, to poté nemuselo mít zcela žádnou souvislost.

Podle Yurchaka docházelo k tomu, že tento autoritativní diskurz se neustále opakoval a cirkuloval ve veřejném prostoru v podobě různých proslovů, sloganů, voleb atd.⁶⁴ Pullmann autoritativní diskurz charakterizuje tím, že byl typickým pro své neustálé opakování ideologických formulek.⁶⁵ Pro běžné občany se pak stalo důležitějším se této reprodukce, tohoto diskurzu účastnit, nežli přemýšlet nad jeho obsahem. Jednalo se tak o jakousi setrvačnost děláni každodenních praktik, čímž se podle Yurchaka lidé identifikovali se vzorem normálního sovětského občana.⁶⁶

Moje babička mi vyprávěla, že důvod, proč ona chodila k volbám, nebyl strach, co by se mohlo stát, kdyby nešla, ani svým hlasem nechtěla podpořit socialistický režim. Říká, že to tehdy brali jako samozřejmost, že to bylo normální. Její otec, který byl velkým kritikem komunistického režimu a neustále nadával na komunisty, tak je rovněž volil. Její účast ve

⁶² Agency je schopnost jedince reflektovat kulturní praktiky a mocenské struktury v prostředí, ve kterém se ocitá. Určitým strukturám se jedinec může vzepřít, ale nikdy nemůže ze světa těchto struktur zcela vystoupit. Podle Frank (2006) je při zkoumání agency důležitý psychologický aspekt, který se zabývá individuálními motivy aktéra, jenž se některým strukturám vzepře, nebo s nimi různými způsoby vyjednává. FRANK, Katherine. Agency. 2006. s. 284.

⁶³ YURCHAK, Alexei. Everything was forever until it was no more. the last soviet generation. 2005. s. 5.

⁶⁴ TAMTÉŽ s. 25-26.

⁶⁵ PULLMANN, Michal. Konec experimentu. Přestavba a pád komunismus v Československu. 2011. s. 183.

⁶⁶ TAMTÉŽ s. 26.

volbách tak podle jejích slov nebyla důsledkem obav a strachu, co by se jí stalo, kdyby nešla. Její tehdejší jednání spíše odpovídá tomu, o čem hovoří Yurchak. Tímto aktem se identifikovala s rolí obyčejného československého občana, který chodí volit. Moje babička ale odmítá tezi, že by lidé neměli jinou možnost.

„Znala jsem osobně dva lidi tady u nás. Ty nikdy nešli k volbám. Oni pak za nima chodili až domů, otravovali je, ale oni nikdy nevolili“. Ptám se, jestli se těmto lidem někdy něco stalo?
„Myslím si, že ne, nestalo, akorát za nima třeba pak chodili až domů a otravovali je.“

Tímto příkladem nechci tvrdit, že rezistence ve formě odmítnutí voleb sebou nenesla důsledky, jakými mohly být například problémy v práci. Protože jsem v této době nežil, je pro mě velice těžké si představit, jak bych se v takovéto situaci zachoval já sám. Podle mého názoru však nelze tuto podporu režimu, která neznamenal pouze účast ve volbách, vysvětlovat pouze tím, že lidé měli strach, nebo že neměli žádné agency. Takovéto zjednodušování nám neumožní porozumět motivům tehdejších aktérů, které mohly být různé. Právě tyto motivy je pak podle mého názoru zapotřebí zkoumat, pokud se chceme posunout v poznání dějin o kus dále.

Český antropolog Ladislav Holý ve své knize Malý český člověk a skvělý český národ píše: „Ve velké části socialistických zemí, většina obyčejných lidí systém na dlouhou dobu přijala jako hotovou věc, přizpůsobila se mu, vpustila jej do svého života. Aniž by se připojila ke komunistické straně či k disidentským skupinám. Jinými slovy proplouvali tak, jak to dělají lidé v jiných společnostech.“⁶⁷

Pullmann hovoří o tzv. společenské smlouvě mezi režimem a společností.⁶⁸ Poté, co se v Československu uvolnily tuhé poměry padesátých let, se začal měnit i vztah mezi státem a společností. Podle slov Michala Uhla bylo klíčové Pražské jaro, od této doby se již změnila politika státu vůči občanům. Heslo „Kdo nejde s námi, jde proti nám, se změnilo na, „Kdo nejde proti nám, jde s námi“⁶⁹. Podle Pullmanna již normalizátoři věděli, že vláda na bodácích je nejméně stabilní. Režim chtěl získat jakousi formu důvěry a souhlasu, což se mu podle jeho

⁶⁷ HOLÝ, Ladislav. Malý český člověk a skvělý český národ. 2001. s. 21.

⁶⁸ PULLMANN, Michal: Konec experimentu. Přestavba a pád komunismus v Československu. 2011.

⁶⁹ UHL, Michal. Ke slovu musí přijít levicovní historici. Respekt 21.4.2013.

slov v zásadě podařilo. Pullmann říká: „Každá vláda, která se zrovna nehroučí, je založena na nějakém konsensu.“⁷⁰

Holý hovoří o tom, že stát tehdy podporoval životní styl orientovaný na zlepšení materiálního zabezpečení a plnou realizaci v privátní sféře, což mělo podle něj důsledek v omezení zájmu o věci veřejné. Právě toto utlumení zájmu zajišťovalo režimu, Holého slovy, pozoruhodnou stabilitu. Jinak řečeno bylo režimu jedno, co si lidé myslí, hlavně že dobře předstírají, že tomu věří.⁷¹

O těchto každodenních ústupkách občanů vůči režimu hovoří i bývalý disident Petr Pithart:

„Lidem, kteří chtěli více, nežli jen žít někde stranou, předepisuje režim ponižující „podrobovací rituály“: půjdeš s námi do průvodu na 1. máje a je nám úplně jedno, co si o tom myslíš. Ba právě: jsi-li v duchu proti, budeš muset jít právě proto, abys sám k sobě ztratil úctu. Chceš být šéfičkem oddělení? Strčíme ti do rukou transparent se slovy „Buduj vlast, posílíš mír“. Že ten transparent hned za rohem opřeš o zeď a pospícháš si domů a pak hurá na chalupu, a tam ať mně všichni..., to je nám úplně lhostejné. Copak si někdo myslí, že my to baštíme? Jen to předstíráme, úspěšněji než ty, soudruhu.“⁷²

Podle Pitharta „byla československá společnost v době normalizace rozbitá, zahrnuta do soukromí. Soukromé vlastnictví bylo vyloučeno, podnikání a svobodná soutěž neexistuje. Ochabující represe a ztráta věrohodnosti ideologie podle něj vedou k tomu, že lidé si zřizují trh sami. Bez pravidel, bez daní, bez konkurence. Někteří lidé tak začínají profitovat právě na neschopnosti režimu, přičemž tento režim jim v důsledku toho vadí čím dál méně.“⁷³ Právě to způsobuje, jak říká Holý, omezení o věci veřejné. Již v osmdesátých letech si tak Pithart klade otázku: „Jak to, že tento veskrze nevykonný a nepřesvědčivý, po všech stránkách ochabující režim stále ještě drží?“ Pithart píše, „že ho nedrží pouze represe a zastrašování Státní bezpečnosti, ale také rozmáhající se šedá ekonomika, která zároveň uspokojuje, zároveň však účastníky těchto malých či větších komplotů kompromituje.“⁷⁴

Pokud chceme minulý režim pochopit, je podle mého názoru velice důležité nezaměřovat se pouze a jen na represe režimu vůči občanům, ale i na každodenní vyjednávání lidí

⁷⁰ PULLMANN, Michal. Dějiny a násilí. Nový Prostor 17.1.2014.

⁷¹ HOLÝ, Ladislav. Malý český člověk a velký český národ. 2001. s.33.

⁷² PITHART, Petr. Ten náš totáč! ... a jsme všichni z obliga. Lidové noviny 2. 5. 2013.

⁷³ TAMTÉŽ

⁷⁴ TAMTÉŽ.

s autoritativním diskurzem (slovy Yurchaka Acts), čímž tento režim do jisté míry udržovali. Podle mě je poté zapotřebí nevnímat tyto ústupky prizmatem morálního selhání, ale naopak se je snažit pochopit v kontextu doby. Proto podle mého názoru není vhodné používat termíny jako kolaborace s režimem, tak jak například zaznělo na jedné z besed. Toto označení evokuje pocit morálního selhání a místo snahy o pochopení motivů aktérů, jejich jednání soudí.

Stejně tak důležité je zajímat se o nostalgii některých občanů po minulém režimu. Často se ve svém okolí setkávám s názorem, že lidé, kteří na tento režim vzpomínají v dobrém, jsou hloupí. S takovým to vysvětlením se však podle mě není možné spokojit. Pokud se chceme poučit z doby, kdy zde vládl nedemokratický režim a pokud chceme zabránit tomu, aby se podobný režim, byť třeba jiný než komunistický, znovu vrátil, je zapotřebí se zajímat i o to, čím byl pro některou část obyvatelstva atraktivní.

Život v pravdě nebo ve lži?

Otázkami kdo může za to, že se nedemokratický režim i přes své zjevné nedostatky, stále stabilně drží, se ve své světoznámé esaji *Moc bezmocných* (1978) zabýval i Václav Havel. Ten přichází s konceptem života ve lži a života v pravdě. Smyslem jeho úvahy je poukázat na to, že je to právě celá společnost, která daný režim do jisté míry udržuje. Havel v roce 1978 píše:

„Tím, že člověk přistoupil na daná pravidla hry, do této hry vstoupil. Stal se jejím hráčem, umožnil, aby se hra dále hrála, aby vůbec pokračovala, aby vůbec byla.“⁷⁵

Havel mluví i o hesle, které jsem zmínil výše. „Kdo nejde proti nám, jde s námi.“

„Post-totalitní systém (v roce 1978 Havlův výraz pro období normalizace) se dotýká svými nároky člověka téměř na každém kroku. Dotýká se ho ovšem v ideologických rukavicích. Proto je život v něm naskrz prolezlý lží. Člověk nemusí všem mystifikacím režimu věřit, stačí se chovat tak, jakoby jim věřil, nebo je alespoň musí mlčky tolerovat. Už proto však musí žít ve lži.“⁷⁶

Na příkladu zelináře vyvěšujícího do výlohy svého obchodu socialistická hesla poté Havel ukazuje, jakým způsobem obyčejní lidé přijali život ve lži. Zelinář automaticky vyvěsí do své

⁷⁵ HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*. 1990.

⁷⁶ TAMTÉŽ.

výlohy heslo „Proletáři všech zemí, spojte se.“ Nikdo však zelináře nebude podezřívát, že o znění tohoto hesla byl z duše přesvědčen. Když poté zelinář navštíví národní výbor, uvidí zde opět podobná hesla, která sám vyvěsil ve svém obchodu. Nevšímá si jich, nezajímají ho. Právě tímto jednáním zelinář žije život ve lži. Podle Havla je obětí režimu, zároveň však jeho spolustrůjcem. Kdyby se zelinář vzepřel této struktuře, tak by se podle Havla pokusil o život v pravdě. Takovýto pokus by však byl režimem tvrdě trestán. Pro režim, který je založen na lži, je přeci největší hrozbou život v pravdě.⁷⁷

Kdo tedy žil v pravdě a kdo ve lži? Podle Havlovy logiky můžeme všechny ty, kteří se nějakým způsobem vzepřeli režimu považovat za ty, kteří žili v pravdě. Kolik takových lidí ale bylo? Bylo vůbec možné za minulého režimu žít v pravdě? Nepřistoupil každý občan, snad s výjimkou disidentů na pravidla režimu a nežil tím pádem každý ve lži? Když vzpomeneme na revoluční heslo Václava Havla pravda a láska zvítězila nad lží a nenávistí, nad kým tato pravda zvítězila? Nad komunisty, estébáky nebo nad každým, kdo žil podle Havla ve lži? Kdo byl tedy vítěz a kdo poražený, když pravda zvítězila nad lží?

Všechny tyto otázky mají směřovat ke společnému cíli. Kdo mohl za to, že zde i v době „kdy se již nevěšelo“, stále panovala diktatura? Všichni komunisté, estébáci nebo dokonce i všichni ti, kteří podle Havla žili ve lži?

Tesař říká: „Identifikací s projekcí oběti, se člověk vyváže z jakékoliv odpovědnosti za běh dějin.“⁷⁸

Opět se vracím k Pithartovi, podle něhož se jednotlivci velice snadno ztotožnili s tím, že před rokem 1989 byli součástí společnosti, která byla pasivním subjektem trpícím pod totalitním systémem. Právě tato identifikace jim pomohla vyvázat se z osobní zodpovědnosti za dějiny. Podle něj se po roce 1989 „nereflektovaně vyšlo vstříc nevyslovenému, ale zřetelnému přání většiny lidí „všichni jsme nevinní, vinni jsou jen komančové“. Chtěli jsme, aby platilo, že tu byla totalita až do podvečera 17. listopadu 1989, protože to nás všechny zbavovalo odpovědnosti, ba některé i morální viny.“⁷⁹

Ke konceptu Václava Havla se vrátím v příští kapitole, kde se kriticky zamyslím nad jeho nedostatky, které se budu snažit ilustrovat na jednom z příkladů z mého výzkumu.

⁷⁷ TAMTÉŽ.

⁷⁸ TESARĚ, Jan in MAYER, Francois. Češi a jejich komunismus, 2009. s. 36.

⁷⁹ PITHART, Petr. Ten náš totáč! ... a jsme všichni z obliga. Lidové noviny 2. 5. 2013.

Antikomunismus jako morální diskurz

„Nejsme jako oni“. Právě ve světle tohoto hesla se odvíjel rozchod československé společnosti s minulým režimem. Francois Mayer chápe minulost jako určitou představu o tom, co bylo dříve, přičemž tato představa je sociálně konstruována ve vztahu k druhým.⁸⁰ Na antikomunismus je možno v tomto případě nahlížet stejně jako například na nacionalismus. I zde je identita aktéra konstruována ve vztahu k někomu jinému. Identita Čecha může být konstruována ve vztahu k Němcům či k Rusům. Vůči komu konstruují identitu antikomunisté a jakou roli v tomto hraje zmíněné heslo: „Nejsme jako oni“?

Ve svém textu *O dvojím lidu*⁸¹ se touto otázkou zabývá lingvistický antropolog Tomáš Samek. Při vyslovení hesla „Nejsme jako „oni“ si nutně musíme položit otázku: Koho zahrnout pod jeden široký pojem „my“? Samek v této souvislosti říká:

„Počáteční étos tohoto hesla „my“, (kdo požadujeme změnu režimu, nebudeme používat stejné mocenské metody jako ti, kdo nám až doposud vládli) implikoval morální převahu nad „nimi“ a bohužel také falešnou iluzi, že „my“ jsme esenciálně jiní lidé, nemající s „nimi“ nic společného.“⁸²

Samek hovoří o tom, že tento jednostranný obraz vidění společnosti pomáhá vyhnout se otázce osobní zodpovědnosti za chod minulého režimu. Recept je snadný. Stačí se identifikovat s antikomunistickým „my“. Tento na první pohled nepodstatný prvek hraje poté důležitou roli. „My“ jsme ten režim nespoluutvářeli, to byli „oni“.⁸³

Právě v tomto duchu se odehrávají některá vyprávění o minulém režimu. Jsou to ta, která jsou konstruována slovy Michala Pullmana v totálně-historickém diskurzu a jejichž smyslem je přesunout odpovědnost za běh vlastních dějin směrem k domnělým viníkům.

Když Mayer hovoří o tom, že skrze konstruování minulosti vytváříme svoji vlastní identitu, může se to týkat i jedinců, kteří danou minulost nezažili. Vzpomínám si na období, kdy noviny plnila kauza Jaromíra Nohavici a jeho údajné spolupráci s StB, ke které se populární zpěvák nikdy nevyjádřil. Svoji identitu můžeme skrze minulost konstruovat tak, že nějakým

⁸⁰ MAYER, Francois. Češi a jejich komunismus 2009. s. 30.

⁸¹ SAMEK, Tomáš. *O dvojím lidu*. 2009.

⁸² TAMTÉŽ.

⁸³ TAMTÉŽ.

způsobem konstruuje svůj vlastní příběh, kterým chceme říct, kdo jsme. Jak říká antropolog Ladislav Holý: „Jsme dnes tím, čím jsme, protože se to či ono odehrálo v naší minulosti.“⁸⁴ Podobně jako jedinec může na základě vlastní minulosti potvrdit svoji identitu, může také něco podobného udělat na základě příběhu někoho jiného. Právě to byl můj případ, kdy jsem se skrze jednoznačné odsouzení Nohavici jako práškače, identifikoval jako jasný odpůrce minulého režimu. Pod pojem „my“ jsem zahrnul nás všechny, kteří minulý režim odmítáme, pod pojem „oni“ všechny ty, kteří ho měli utvářet, což byl pro mě v tomto případě i Jaromír Nohavica. Vzpomínám si na rozhovor s jedním mým kamarádem, když jsme si v hospodě povídali právě o tomto zpěvákovi. Neustále jsem se mého kamaráda ptal, jak je možné, že mu nevadí Nohavicova minulost. Jak může nadále poslouchat jeho písničky.

Dnes jsem ochoten připustit, že i mně se tehdy jeho písničky nadále líbily. Struktura antikomunistického diskurzu mě v tuto chvíli ovlivnila tak, že jsem se cítil morálně nadřazený mému kamarádovi. Ten přitom pouze odmítal zavrhnout jednoho zpěváka na základě ideologických důvodů. Právě tento jeho nedostatečný (a naopak můj silný) antikomunismus mně vnukal pocit morální nadřazenosti nad někým, kdo pouze odmítal logiku binárního vnímání minulosti.

Podobný příklad jsem zažil i na střední škole, kdy k nám v prvním ročníku do třídy nastoupil nový spolužák. Pamatuji si, jak jsem tohoto kluka tehdy potkal večer před tím, než poprvé přišel k nám do třídy. V našem rozhovoru jsme se dostali k politice a tento nový spolužák mi řekl, že volí komunisty (bylo mu tehdy již 18 let). Svůj postoj obhajoval tím, že myšlenka komunismu není špatná. Velice dobře si vzpomínám na to, jak jsem tehdy v šestnácti letech zcela přesně nevěděl, jaká je to vlastně ta myšlenka komunismu. Věděl jsem ale, jaký nedemokratický režim zde před rokem 1989 byl. Přestože jsem zpočátku přesně nerozuměl tomu, co tento spolužák myslel onou dobrou komunistickou myšlenkou, okamžitě jsem tohoto spolužáka zavrhnul. Tři různé věci – myšlenka komunismu, současná KSČM a komunistický režim před rokem 1989 se mi slily do jedné nádoby, což vedlo k tomu, že jsem s tímto klukem bavil velice zřídka a považoval jsem ho za podivína. Podobně jako Nohavica mi i on přišel morálně poskvřený. Ve své podstatě jsem tohoto spolužáka vyloučil ze svého „my“, přesně tak, jako to dělá antikomunistický diskurz v českém veřejném prostoru.

Mayer hovoří o tom, že po roce 1989 se jen málokdo odvážil o minulé době mluvit jinak než ve světle odmítání a zavržení minulé doby. Jako příčinu tohoto diskurzu uvádí zákony o

⁸⁴ HOLÝ, Ladislav in MAYER, Francois. Češi a jejich komunismus 2009. S.32.

minulosti, kterými byli Lustrační zákon a Zákon o protiprávnosti komunistického režimu. Ty podle Mayer nutily zaujímat jedince k minulosti morální postoj.⁸⁵ Kdo se tedy o minulé době nevyjadřoval v diskurzu odmítání a zavržení, byl pro antikomunisty, z hlediska morálního kreditu, na nižší úrovni. Což jsem ilustroval na příkladu sama sebe.

Právě posuzovaná jednání minulé doby očima té dnešní, je podle mého názoru jedním z nejnápadnějších rysů současného antikomunismu. Historik Michal Pullmann se v rozhovoru s jiným sociálním vědcem Ondřejem Slačálkem⁸⁶ snaží zamyslet nad tím, jaký cíl by měla historie sledovat.

„Historie nemá rehabilitovat ani stigmatizovat. Má vysvětlovat, dešifrovat. Nebylo by spravedlivé, kdyby nás budoucí historik posuzoval svými kategoriemi a budoval si na nás vítězný příběh bez ohledu na naše vlastní dilemata, váhání a rozhodnutí.“⁸⁷

Pro potvrzení svých slov uvádí Pullmann příklad, který zdánlivě ne zcela souvisí se současným antikomunismem, nicméně naprosto přesně připodobňuje logiku uvažování této ideologie. Pullmann se pokouší vysvětlit úskalí, které nás při posuzování minulosti svádějí, a rovněž kritizuje fakt, že historie by neměla být oslavou vítězů.

„Když dnes nastoupíme do letadla, víme, že za sebou necháváme ekologickou stopu. A v budoucnu si představme, že vítěznou ideologií bude ta ekologická. Příští generace mohou tvrdit, že jsme věděli, že zanecháváme ekologickou stopu a že jsme morálně selhali, pokud jsme do letadla nastoupili, anebo jsme naopak projevili odvahu, když jsme se nechali přivazovat ke stromům. V téhle pomyslné situaci ale historik namítne - pokud chcete porozumět světu, v němž lidé žili v roce 2013 a budete ho posuzovat pouze svými měřítky, svět roku 2013 tak vůbec nepochopíte, nebo ho spíš znetvoříte. I když lidé v roce 2013 vnímali důležitost ekologie a tušili, že se podílejí na velkém problému, byl to pouze jeden z orientačních bodů. Když lidé v roce 2013 vstupovali do letadla tak to nebrali jako morální selhání. Na žebříčku pomyslných hodnot zkrátka převažovali jiné hodnoty, než byla důležitost ekologie.“⁸⁸

⁸⁵ MAYER, Francois. Češi a jejich komunismus 2009. s.22.

⁸⁶ Dějiny a násilí. Nový Prostor 17.1.2013.

⁸⁷ PULLMANN, Michal. TAMTÉŽ.

⁸⁸ TAMTÉŽ.

Cílem tohoto příkladu je podle Pullmanna pomoci pochopit, že výklad dějin z perspektivy vítězů má svá úskalí.⁸⁹ Stavení lidí do předem daných rolí, zlý nebo špatný vede podle něj k tomu, že nám to neumožní pochopit jednání aktérů minulé doby. Přestože s Pullmannem souhlasím v tom, že hodnocení minulosti optikou dnešní doby je problematické, otázkou zůstává, zdali je možné se tomuto moralizování zcela vyhnout. Podle mého názoru je morální postoj k historickým událostem či osobám sociálně konstruovaný a záleží tak na každém, z jaké perspektivy bude tuto hranici, co je a co není morální, konstruovat.

To, že část dnešní mladé generace je ovlivněna antikomunistickým diskurzem, který konstruuje jednání aktérů minulé doby na základě morálních měřítek, budu ilustrovat na příkladu vyhlášení ceny týdeníku Respekt. Ten vyhlásil v minulém roce soutěž o nejlepší studentskou esej na téma: „Jak ovlivňuje komunistická minulost naší současnost“. Jako příklad využiju esej studentky, která v této soutěži získala první místo. Příklad této mladé studentky mě zaujal zejména proto, že její názory mi úzce připomínají ty, které jsem i já v nedávné době zastával. Studentka si v textu pokládá otázku:

„Pro naši generaci je velice snadné odsoudit každého, kdo byl v komunistické partaji, ale máme vůbec na něco takového právo?“

Odpověď zní: „Myslím si, že máme. Ano, soudit dobu, kterou jsme nezažili, je jistě obtížný úkol. Snažím se chápat rozčarování z druhé světové války i pochopit nadšení prostých lidí z úchvatné marxistické ideje, ale nejpozději v padesátých letech už člověku, který měl otevřené oči, muselo být jasné, o co jde.“

V další části své eseje dále píše: „Naše doba se diametrálně liší od doby mých prarodičů či rodičů. Nicméně stále ve mně žije hrdost, když si prohlížím autentické záběry ze sametové revoluce, pořízené mými rodiči. I to je jeden z důvodů, proč si jich vážím. A myslím, že můj názor by byl stejný i za časů tuhé totality. Jistě, studovat bych asi nemohla, cestovat také ne, ale k čemu je nekvalitní studium a k čemu jsou cesty do zahraničí vykoupené lží?“⁹⁰

V lednu roku 2014 jsem se sešel s bývalým politickým vězněm a spisovatelem Jiřím Stránským. Jedno z našich velkých témat, o kterém jsme diskutovali, bylo posuzování minulé doby očima té dnešní. Podělil jsem se panem Stránským o můj pocit, který jsem během výzkumu na školách nabyt. Podle mého názoru byl studentům předkládán až příliš černobílý

⁸⁹ TAMTÉŽ.

⁹⁰ BEDNÁŘOVÁ, Klára. Stíny minulosti. 2014. Dostupné z www.respekt.ihned.cz.

obraz minulé doby, kdy se většina vyprávění odehrávala podle šablony, o které hovoří Pullmann, která dobu před rokem 1989 zjednodušeně konstruuje jako boj mezi dobrem a zlem.⁹¹ Povídám mu o tom, že v některých případech byli všichni lidé, kteří podepsali spolupráci s StB označeni jako práškači, ti co vstoupili do strany jako kolaboranti. Pan Stránský k tomuto poznamenává:

„Není možné o té době začít učit tím způsobem, že říkáte: „Oni si získávali ty lidi tím způsobem, že museli podepsat spolupráci a v okamžiku, kdy se z toho člověka stal práškač, tak ho měli, mohli si s ním dělat, co chtěli. Což principiálně je pravda. Pak už jsou ale i věci, které tu černou a bílou mění v tu šedou. Oni nabídli i jiné věci. Nemusíte vstoupit do KSČ, stačí, když si uděláte VUML (večerní učení marxismu a leninismu pozn. autora).“

Tento VUML stačil podle pamětníka k tomu, aby se například z řadového hlasatele stal vedoucí redakce, aniž by musel vstoupit do strany. Poté mi vypráví příběh jednoho svého kamaráda, který si musel rovněž udělat VUML, aby mohl odcestovat do Iránu. Podle jeho slov to byly právě tyto ústupky, které ničily naše duše. Odkaz tohoto jednání si podle pamětníka neseme do dneška.

Když jsem se v předešlých kapitolách pokusil ukázat, jak tenké jsou hranice mezi jasným určením viníků za chod minulého režimu, tak tyto příběhy z dílny pana Stránského pouze potvrzují mnou zmíněná slova. Představoval člověk, který absolvoval VUML stát či společnost? Podílel se na chodu režimu méně či více, nežli někdo, kdo nevstoupil do strany, ale na druhou stranu poctivě volil? Abych se ale zpět vrátil k tomu, co jsem nazval (s vypůjčením od Pullmanna) moralistní historií. Poté co mi pan Stránský povídal o svých kamarádech, kteří podepsali VUML, jsem poznamenal. „Dneska už ale těžko můžeme očima dnešní doby někoho odsoudit, že podepsal ten VUML.“ Pan Stránský na mě navazuje. „Ta doba teďka to nechápe. Z pohledu týhle doby je to sranda.“

Dříve jsem napsal, že tyto ústupky, jako bylo kupříkladu zúčastnění se VUML, bychom neměli nahlížet prizmatem morálního selhání. Tvrdím, že takovéto ústupky pomáhaly spoluutvářet a udržovat minulý režim, a že je zapotřebí se jimi v dnešní době zabývat, abychom fungování minulého režimu mohli lépe pochopit. To však neznamená, že bychom tyto lidi, kteří se těchto každodenních rituálů účastnili, měli morálně soudit, či je za to odsuzovat.

⁹¹ PULLMANN, Michal. Sociální dějiny a totálněhistorické vyprávění. 2008.

V další části svého vyprávění mi Jiří Stránský povídá o tom, jak v sedmdesátých letech dostal zaměstnání u Státního souboru písní a tanců, což byla podle něj výkladní skříň Československa. Neustále objížděli Evropu, dostali se i do Las Vegas (do USA se pan Jiří Stránský s tímto souborem nedostal, pozn. autora). Tím, že pan Stránský ovládal několik světových jazyků, dostal možnost s tímto souborem také do zahraničí cestovat. Se smíchem povídal:

„Oni prostě využili toho, že já jsem uměl ty řeči. Zrušili mi rozsudky, vymazali tresty. Já byl člověk čistej jako slovo boží (smích).“

Informace, že bývalý politický vězeň padesátých let, cestoval v době normalizace se státním souborem po Evropě, byla pro mě naprosto šokující. Zeptal jsem se pana Stránského, jestli byl tehdy překvapen, že ho s tímto souborem nechali vycestovat za hranice.

„Já jsem jenom chvíli byl překvapenej. Oni mi to oznámili, že udělaj všechno pro to, abych s nima mohl jet.“ Dále poté povídá: „Tenkrát všichni, kdo vyjeli na západ, tak ještě než odjeli tak museli podepsat takovej revers, že až se vrátí, tak podaj hlášení, co tam dělal, s kým se setkal a tak dále. Já jsem to dostal taky. Vrátili jsme se a já jsem to napsal všechno, koho jsem potkal, o tom jsem napsal.“

Pan Stránský mi vyprávěl o tom, jak se tehdy v cizině sešel se všemi různými lidmi, kteří emigrovali a dokonce že pomohl zprostředkovat kontakt, těmto emigrantům s někým z tohoto souboru. Poté co se vrátil, tak všechny tyto informace napsal do již zmiňovaného reversu, což vyvolalo panickou reakci jedné z komunistických kádruček, která u tohoto souboru pracovala. K této kádručce Jiří Stránský poznamenal: „Na ní platilo to heslo, co se říkalo: „On je sice komunista, ale jinak je to slušnej člověk. A ona byla kádručka, ale jinak slušnej člověk. Dokonce šla tak daleko, že vždycky říkala: „Prosim tě buď opatrněj, oni se na tebe ptali.“

Právě této kádručce odevzdal pamětník již zmiňovaný revers, ve kterém poctivě vypsál každou osobu, se kterou se setkal. Tato paní poté tento revers roztrhala, protože jeho zveřejnění podle slov pana Stránského nezatáhlo do průšvihů jeho, ale právě tyto komunistické kádručky. Od této doby poté podle slov pana Stránského po něm nikdy nikdo nic nechtěl. Pamětník po tomto „incidentu“ pak ještě asi šest let jezdil s tímto souborem do ciziny, přičemž jeho cesty se týkaly celé Evropy. Mimo Evropu se Jiří Stránský nedostal.

Na příběhu Jiřího Stránského můžeme vidět, jak pestré mohou být některé lidské příběhy. Pan Stránský byl v padesátých letech nejdříve na osm let zavřen v uranových dolech. V roce 1974 si na něj StB opět došlápla, když se znovu dostal do vězení kvůli údajnému rozkrádání socialistického majetku. Po návratu z vězení začal pracovat u souboru, se kterým měl možnost podle jeho slov cestovat po celé Evropě.

Na příkladu příběhu pana Stránského bych se rád vrátil k vítězné eseji týdeníku Respekt, kde studentka psala o tom, že za časů tuhé totality by si stála za svým názorem, což by bylo ale vykoupeno tím, že by nemohla studovat a jezdit do zahraničí. Studentka píše: „K čemu jsou cesty do zahraničí vykoupení lži?“ Lze takto ale interpretovat příběh Jiřího Stránského? Byly jeho cesty s uměleckým souborem vykoupené lži? I o tomto tématu jsem si s tímto bývalým politickým vězněm povídal.

O konceptu Václava Havla, který přichází s konceptem života v pravdě a ve lži, jsem se zmiňoval v minulé kapitole. Když se mi v první části rozhovoru pan Stránský zmínil o tom, že nastoupil ke státnímu souboru a měl možnost cestovat po Evropě, napadla mě myšlenka, se ho na tento koncept zeptat v souvislosti s jeho vlastním příběhem. Přestože s Havlovou myšlenkou života ve lži nesouhlasím, protože se podle mého názoru uchyluje k binárnímu vnímání minulosti, ke kterému jsem se v předešlých kapitolách kriticky vyjádřil, zajímalo mě, jaký názor bude Jiří Stránský na tento koncept v souvislosti s ním samotným, mít.

„Vy jste říkal, že s Havlovou myšlenkou života ve lži nesouhlasíte. Nemohl by i on vás označit, že jste žil ve lži, že jste mohl jet do ciziny a někdo ne? Že to mohl být takový ústupek tomu režimu a že by to tomu Havlovi stačilo k tomu, aby vás takto zařadil?“

Dnes zpětně vidím, jak neskutečně nepříjemné mně bylo tuto otázku položit. Z konstrukce otázky je patrné, že jsem využil osobu autora této myšlenky Václava Havla jako tazatele. Ne já, ale Havel by vás tam zařadil. Já si to nemyslím, ale Havel by mohl. Jiří Stránský mi poté odpověděl:

„On nemoh (Václav Havel), protože já jsem si z toho pro sebe nic neudělal. Já naopak jsem všem říkal: „Jestli si myslíte, že takovýho zločince můžete pustit, proč bych nejel, ale já proto nic neudělám. Jestli si myslíte, že něco podepíšu, nepodepíšu. To je ta moje výhoda, že já jsem vždycky měl čisté svědomí.“

Tvrzení, že cestování do zahraničí muselo být vykoupené lží, je založené na zjednodušeném binárním vnímání minulé doby. Na příkladu Jiřího Stránského jsem se snažil ukázat, nakolik

barevné a pestré mohou být jednotlivé příběhy. Uchylování se k morálním vyjádřením, že lidé žili ve lži, cestování do zahraničí bylo vykoupeno lží, probíhá přesně podle příkladu, který popisuje Pullmann. Je založeno na tom, že dnešní generace, která minulou dobu nezažila, nekriticky konstruuje tuto dobu skrze systém binárních opozic. Pokud se rozhodneme hodnotit jednání aktérů minulé doby na základě dnešních kritérií, nastane přesně to, co Pullmann kritizuje. Tuto dobu se nám nikdy nepodaří pochopit.

Podobně kritický jsem k úvaze Václava Havla, který tvrdil, že lidé v Československu žili buďto v pravdě nebo ve lži. Myslím si, že každá pravda života zahrnuje daleko více úrovní, nežli pouze pravdu politickou. Havel však v Moci bezmocných předpokládá existenci pouze jedné politické pravdy. Co když ale některý z disidentů, který žil v politické pravdě, mohl žít zároveň ve lži, protože byl například nevěrný svému partnerovi? Co například člověk jako byl František Kriegel? Ten byl v padesátých letech členem KSČ a zastával funkci náměstka ministra zdravotnictví. V roce 1968 se v Moskvě zachoval jako hrdina, když jako jediný odmítl podepsat intervenci vojsk Varšavské smlouvy. Žil tedy Kriegel před rokem 1968 ve lži? A odkdy žil v pravdě? Od roku 1968, nebo až od roku 1977, kdy podepsal Chartu 77. Koncept života v pravdě nebo ve lži nám nikdy neumožní porozumět jednotlivým životním příběhům, protože nás nutí řadit aktéry do morálních kategorií, které se binárně vylučují.

Správná paměť

V jedné z upoutávek Příběhů bezpráví spisovatel Jiří Stránský říká: „Lidé, kteří byli zavřeni, nesou tu správnou paměť tohoto národa.“ Právě pocit, že tato „správná“ paměť mizí, je jedním z hlavních důvodů vzniku projektu Příběhů bezpráví. Slovo správná nedávám do uvozovek kvůli tomu, že bych chtěl zpochybnit vzpomínky bývalých politických vězňů. Mým cílem je kritické zamyšlení se nad konceptem, který jednu kolektivní paměť staví nad paměti ostatní. Jsem zastáncem toho, aby studenti měli možnost, se s touto kolektivní pamětí, někdy nazývanou jako paměť tzv. „třetího odboje“, seznámit. Myslím si, že je velice důležité, aby studenti slyšeli příběhy lidí, kteří si za minulého režimu museli vytrpět různé represe a kteří se dokázali i přes hrozící nebezpečí vzepřít totalitnímu systému. Může však pouze tato kolektivní paměť poskytnout studentům komplexní vnímání minulé doby?

Francouzská historička Muriel Blaive hovoří o tom, že jedna uniformní paměť neexistuje. Podle ní by politika neměla dopředu určovat správnou kolektivní paměť. Hodnocení minulosti by podle Blaive mělo vznikat v dialogu a v otevřeném prostředí, respektujícím odlišné verze paměti.⁹² Tvrzení, že jedna kolektivní paměť je nadřazená ostatním, podle mého názoru odporuje demokratické tradici historické politiky, o které jsem hovořil v úvodu práce.

Karel Strachota, ředitel projektu Příběhy bezpráví si často stěžuje na to, že přibývá čím dál více studentů, kteří si myslí, že minulý režim byl lepší nežli ten současný. Na semináři Ústavu pro soudobé dějiny Strachota prohlásil:

„My se snažíme lidem, kteří mají často mlhavé nebo žádné povědomí o tom, jak vypadal život před rokem 1989, předat tu podstatu toho režimu. Klademe důraz na příběhy lidí, kteří mají negativní zkušenost a děláme tak proto, aby na českých školách vyrůstali lidé, kteří budou rozumět tomu, co je svoboda, co je demokracie, kteří se pokud možno budou hlásit k hodnotám jako ti, kteří chodí na školy debatovat. S lidmi, kteří dokázali rozlišit zlo od dobra.“

Příběhy bezpráví si vytyčují několik úkolů, přičemž cesty, které k nim tento projekt volí, jsou podle mého názoru někdy velice problematické. Celý projekt se snaží reagovat na situaci, kdy podle Strachoty současná mladá generace začíná mít pocit, že minulý režim nebyl tak špatný,

⁹² BLAIVE, Muriel. Nediktovat co je pravda. Právo 23.1.2014.

a co více, že byl lepší nežli ten současný. Jako řešení, volí v tomto případě Příběhy bezpráví přímý kontakt studenta s pamětníkem, který na vlastní kůži zažil utrpení za minulého režimu. Právě toto setkání má mladého člověka přesvědčit o tom, že před rokem 1989 byl režim špatný. V další kapitole budu ilustrovat příklad pamětníka, který na škole vystupoval jako oběť režimu. Při osobním setkání s tímto pamětníkem jsem však došel k závěru, že jeho paměť je tvořena řekněme nejen pamětí oběti ale i tzv. pamětí oportunistickou. V tomto případě však došlo k „vyhovění“ konceptu Příběhů bezpráví a pamětník studentům pověděl část osobního příběhu, ve které vystupoval jako oběť. Historka o tom, jak aktér vycestoval na západ či chodil do prvomájových průvodů, zkrátka nevyhovuje požadavku, který Příběhy bezpráví kladou.

O tom, že jednotliví pamětníci a učitelé, kteří participují na projektu Příběhů bezpráví, sdílí představu Karla Strachoty o tom, že současná mladá generace má pocit, že se za minulého režimu žilo lépe, jsem se přesvědčil sám při mém terénním výzkumu. Po skončení jedné z besed jsem šel do kabinetu s učitelkou dějepisu a jedním hostem, který je členem Konfederace politických vězňů. Tento pamětník řekl:

„Je to blbý, že dneska ty mladý nemaj informace od rodičů. Oni jim třeba říkaj, že se sice dřív nemohlo cestovat, ale že dneska taky nemůžou, protože nemaj peníze.“

Na tuto větu dějepisárka reaguje slovy, že právě kvůli tomu, je důležitý tento projekt Příběhů bezpráví. Podobný scénář měl i můj rozhovor s ředitelkou jedné střední školy, která mi pověděla: „Studenti to slyšej doma, že to bylo dobrý. Rodiče jim říkaj, že se nežilo špatně.“

Jiná pamětnice si naopak postěžovala: „Mám obavy z toho, že dnes ti mladí vnímají jenom už ten „lepší“ komunismus.“

Další členka konfederace politických vězňů dokonce vyjádřila obavu z tohoto, že dochází k určitému mizení paměti. „Dnešní ztracená generace má vymazanou paměť.“

Totálně-historický model na školách

Na již zmiňovaném semináři Ústavu pro soudobé dějiny Karel Strachota hovořil o tom, jak na některých školách je problematické směřovat k otevřené diskuzi mezi studenty a učitelem. Strachota tvrdí, že takovéto otevřené debaty mohou vést k tomu, že se studenti

začnou ptát: „A co jste, pane učiteli, dělal před rokem 1989 vy?“ Byl jste ve straně?“ Podle něj tedy panuje určitá obava, že by tyto debaty nemusely být zcela příjemné.

Podle mého názoru takováto kritická reflexe ze strany studentů ale chybí. Komunistická poslankyně a bývalá učitelka dějepisu Soňa Marková mluví o tom, že studenti jsou dnes příliš pohodlní na to, aby si vytvářeli své vlastní názory. Na vině však podle ní nejsou studenti samotní, ale je to právě školský systém, který podle jejich slov opakuje pořád jednu a tu samou chybu. Dává studentům hotové pravdy a nenechá je kriticky přemýšlet.

„My studentům nedáme šanci, aby si vytvořili vlastní názory. Měli bychom jim nabídnout více pohledů na minulost. Neříkat jim bylo to takhle a takhle, ale nechat je vytvořit si svůj vlastní názor na základě toho co slyší doma, na základě vlastních zkušeností.“ S Markovou souhlasí i novinářka Saša Uhlová, která tvrdí, že školství by mělo vést k tomu, aby studenti kriticky uvažovali a kladli si otázky.

Jako příklad, který ukáže nedostatek kritické reflexe ve výuce historie, bych uvedl situaci z jedné základní školy, kde učitelkou dějepisu a organizátorkou celého projektu byla učitelka s velice silným antikomunistickým smýšlením. Již od začátku besedy se sama situovala do role oběti minulého režimu a na příkladech z minulosti studentům ukazovala, jak je dodnes ovlivněna předlistopadovým režimem. Celé toto poselství pak spojila s politickým apelem ve formě odmítnutí současné KSČM. Pro zajímavost dodám, že celá akce této školy se jmenovala Výchova demokratického občana.

Na úvod besedy se učitelka žáků zeptá: „Když to vidím teď po volbách, že třetí nejsilnější strana je jaká?“ Studenti se pokoušejí tipovat. Padají názvy stran jako ODS, TOP 09 či ČSSD. Po chvíli učitelka zkonstatuje. „No vidíte, jak jste pole neorané. Komunistická přeci.“ Poté pokračuje. „A já si teď říkám: „Jó holka, kdo ví, jak dlouho ještě budeš dělat tyhle besedy, jak dlouho bude trvat, než tě zakážou. Začíná nám být tady pěkně rudo.“

Dále studentům například povídá: „Když dnes přejíždím hranice, tak si pořád nemůžu zvyknout na to, že mě nikdo nechce vysvléknout a kontrolovat.“ V jednom z momentů pak začala tato učitelka povídat žákům i o tom, jaký byl rozdíl mezi tehdejším a dnešním volebním systémem.

„Když jsem šla po revoluci poprvé volit tak jsem měla strašně divnej pocit. Ptala jsem se tam těch přísedících: „Opravdu je to anonymní, opravdu můžu jít za tu plentu? Stále jsem tomu nemohla uvěřit.“ K tématu voleb pak ještě studentům říká: „Představte si, kdybyste dnes volili

ty soudruhy, tak to nemusí být na čtyři roky, jak byste si mohli myslet. Ale mohlo by to být třeba taky na čtyřicet. Tenkrát si lidé taky mysleli, že je volí na čtyři, ale bylo to na čtyřicet. V šedesátém osmém tehdy trošičku povolili, ale jinak to bylo pořád stejný.“

Pokud Saša Uhlová apeluje na to, aby výuka dějepisu vedla ke kritickému myšlení, dochází v tomto případě spíše k tomu, co popisuje Marková. Studenti nekriticky přijímají jednu pravdu o minulosti a celá beseda je spíše než diskuzí o historii, politickou agitací. Na besedě, kterou jsem výše krátce popisoval, tak první otázka od studentů směřuje k zákazu KSČM. Místo debatě o dějinách, se tak diskutuje o současné politické situaci. Projekt, jehož název je Výchova demokratického občana a který se snaží o diskontinuitu s minulým režimem, tak ve skutečnosti naopak kontinuálně pokračuje v tom, co se dělo na školách za minulého režimu, aniž by si toho byl vědom. Dějiny zde sloužily jako rukojmí k politické agitaci. Je však toto správná cesta, jak naučit mladé lidi rozumět pojmu demokracie?

KSČM bych nikdy nevolil a podle mého názoru se po roce 1989 měla tato strana přinejmenším přejmenovat, pokud ne zakázat. Jestliže však dnes KSČM existuje v našem demokratickém parlamentním systému a snahy o její zrušení několikrát ztroskotaly u Ústavního soudu, je správné ve školách studenty pobízet, aby ji nevolili? Rozvíjíme v nich schopnost demokraticky přemýšlet, nebo na ně naopak ideologicky apelujeme, tak, jak se to dělo před rokem 1989? Neměla by být každá demokracie založena více na pozitivěch dneška nežli negativěch minulosti?

Jaký tedy zvolit ideální způsob výuky historie na školách? Co dělat pro to, abychom se vyhnuli přílišnému moralizování a kýčovitě snaze rozlišit dobro od zla? Na semináři Ústavu pro soudobé dějiny Ondřej Matějka hovořil o způsobu výuky, který neurčuje jednu správnou paměť, tak jak to dělají Příběhy bezpráví, ale dává prostor více kolektivním pamětem najednou.

„Diskuze o historii je vedená způsobem, že máme nějaký dominantní příběh, se kterým když nesouhlasíme, tak proti němu postavíme kontrapříběh. Je to samozřejmě přirozené, ale nejde vytloukat příběh příběhem. Měla by existovat nějaká rovina, která umožní soužití více příběhů najednou a která nebude stát na tom, že některý příběh musí argumentačně vyhrát.“

Právě v takovéto roli já spatřuji projekt Příběhy bezpráví. Jedná se o předkládání jednoho dominantního příběhu či poselství, jehož struktura (tak jak ukáži v následující kapitole) je natolik silná, že ovlivňuje způsob, jakým pamětníci konstruují před studenty svoji minulost.

Pamětníci pak v mnohých případech sdělí studentům pouze ty zkušenosti, které mohou naplnit rámec nějakého „bezpráví“ a již zamlčí jiné aspekty a příběhy ze svého života. Struktura je v tomto případě daleko silnější než agency pamětníka. Slovy jiného sociologického klasika Erwina Goffmana (1999), hrají pamětníci takovou roli, která jim byla napsána, aniž by si to ve většině případů museli uvědomovat.⁹³ Toto Goffmanovské divadlo však nemusejí hrát pouze pamětníci, ale i učitelé. Goffman říká, že aktéři se snaží vytvořit dojem, že pro získání role, kterou hrají, mají ideální motiv a že pro ni mají určitou kvalifikaci.⁹⁴ To jsem ilustroval na příkladu učitelky ze základní školy. Její ztotožnění se s rolí oběti, které i v dnešní době hrozí riziko, že jí komunisté zakážou její besedy o padesátých letech, jí dává dostatečný motiv pro to, aby tím obhájila před žáky své antikomunistické postoje. Takovéto „divadlo“ však podle mého názoru nemá nic společného s kvalitní výukou dějin, která ve studentech rozvíjí kritické myšlení.

Kamil Činátl v diskuzi na ÚSD mluvil o tom, že je třeba ve studentech rozvíjet schopnost pracovat s obsahy. Právě tento úkol leží na bedrech učitelů, kteří by se měli snažit více využít potenciál pamětníků, kteří na školy přicházejí. Činátl se rovněž zamýšlel nad tím, jakou úlohu by mělo mít dějepisné vzdělávání v naší společnosti.

„Dějiny jsou neustále v pohybu. Nemělo by to tedy být stylem, že dějepis je znalostní předmět a že žáci by se měli pořádně naučit faktografii a pak teprve začít něco interpretovat. Není to ani o předávání nějakých afektivních výzev jako „nezapomínejme“, „vzpomeňme na hrdiny“, apod. Je třeba rozvíjet schopnost pracovat s obsahy.“

Činátlův kolega z diskuze Ondřej Matějka dává návod v podobě nechání studentů pracovat s jednotlivými příběhy.

„Měli bychom studenty nechat vyprávět nějaký příběh na základě pramenů nebo nějaké mikrohistorie, co najdou u sebe doma. Studenti se tímto učí dovednosti interpretace a zjišťují, že vyprávění je nějaká interpretační dovednost, která není apriory daná, ale že do ní vstupuje spousta věcí.“

Tímto se dostáváme k sociálně-konstruktivistické teorii Halbwachse (2009) a Assmanna (2001), která hovoří o tom, že do konstruování minulosti zasahují přítomnostní jevy.⁹⁵

⁹³ GOFFMAN, Erwing. Všichni hrajeme divadlo. 1999. s. 25.

⁹⁴ TAMTÉŽ s. 40.

⁹⁵ HALBWACHS, Maurice: Kolektivní paměť. 2009 a ASSMANN, Jan: Kultura a paměť. 2001.

Studenti tak ve svých interpretacích minulosti používají svůj vlastní habitus a tento fakt by jim pomohl si uvědomit, že něčím podobným procházejí i pamětníci, kteří jim přicházejí na školy říci svůj osobní příběh. Pokud Činátl mluví o tom, že s příběhy je třeba pracovat a rozvíjet jejich obsahy, neznamená to nic jiného, nežli k nim přistupovat kriticky.

Na cestu, kterou nabízí Činátl s Matějkou, kdy se studenti učí dovednosti interpretace minulosti, se již Člověk v tísní vydal. Jedná se o projekt Příběhy bezpráví z místa, kde žijeme. K tomuto projektu jsem se však z časových důvodů nestihl ve svém výzkumu dostat. Protože má bakalářská práce byla založena na vzpomínkách bývalých kulaků, mohu z vlastní zkušenosti říci, že právě tento způsob poznávání minulosti může být pro studenty velice přínosný. Co je však podle mého názoru nesmírně důležité, je kritický přístup k datům, které studenti v interakci s pamětníky vytvářejí. Ne přejímání „hotových pravd“, ale kritická diskuze nad historií je podle mého soudu tou správnou cestou, jak porozumět minulé době.

Matějka hovoří o tom, že na školách by měl existovat prostor, který umožní soužití vícero kolektivním pamětem najednou. Právě v tomto spatřuji obrovský potenciál projektu, který nechá studenty interpretovat příběhy různých aktérů minulé doby. Podle mého názoru je však nesmírně důležité, aby na školách bylo takové prostředí, které zasadí příběh politického vězně, disidenta, obyčejného občana volícího KSČ či komunistického funkcionáře do stejné roviny. V takovém to prostředí, respektujícím více kolektivních pamětí, by pak daleko lépe vyzněla kolektivní paměť těch, kteří se dokázali postavit na odpor systému a bojovat například za lidská práva.

Příběhy bezpráví však tuto jednu kolektivní paměť označí jako tu správnou a jak říká Strachota, předají studentům zkušenosti lidí, kteří mají negativní zkušenosti s tímto režimem. Historička Muriel Blaive v souvislosti s ÚSTR tvrdí: „Jestliže ÚSTR bude připomínat pouze heroizované dějiny odporu a represe na úkor sociálních dějin a dějin každodenního života, které jsou lidem blízké, hrozí mu, že větší část veřejnosti, které se to týkalo, se v tomto narativu nepozná.“⁹⁶

Něco podobného můžeme sledovat i v projektu Příběhy bezpráví. Spousta učitelů, pamětníků a organizátorů z Příběhů bezpráví si stěžuje na to, že rodiče studentům říkají, že tak hrozné to za minulého režimu nebylo. Podle mého názoru se však jedná o reakci, kterou popisuje Blaive. Tito rodiče, jenž vyrůstali v normalizaci, se v takovémto narativu totálně-historického

⁹⁶ BLAIVE, Muriel. Nestydět se za vlastní dějiny . Britské listy 20.2.2014.

diskurzu nepoznají a nemusejí v něm poznat ani své rodiče. Výzkum Člověka v tísní na středních školách ukazuje, že studenti, čerpající znalosti o socialistickém Československu od svých rodičů a zejména pak prarodičů, jsou k tomuto období vstřícnější nežli studenti, čerpající tyto informace převážně ze škol a jiných zdrojů.⁹⁷ Tato informace je zcela klíčová v tom, že poukazuje na propast, která v některých případech může vznikat mezi oficiálním výkladem dějin na školách a běžnou pamětí obyčejných lidí. To však neznamená, že by Příběhy bezpráví nebo tito obyčejní lidé lhali o minulosti. Naše dějiny jsou zkrátka paletou pestrých kolektivních pamětí a důraz kladený pouze na jednu z nich nás může vrátit před rok 1989. V některých případech se něco jiného bude říkat ve škole a něco jiného doma, což mimo jiné nepřímo říká závěrečná zpráva ČvT z jeho výzkumu na školách.

⁹⁷ Výzkum ČvT dostupný z www.jsns.cz.

Příběhy bezpráví jako sociální pole

Pomocí teorie Pierra Bourdieho (1995) o sociálním prostoru budu v této kapitole o projektu Příběhy bezpráví uvažovat jako o jakémisi sociálním poli, které má svoji vlastní strukturu a vlastní pravidla. Bourdieu hovoří o tom, že každé pole má svůj vlastní systém distribucí kapitálů a aktéři poté v tomto poli zápasí o svoji legitimitu. V případě Příběhů bezpráví můžeme hovořit o symbolickém kapitálu, který se vztahuje k osobní historii každého pamětníka a k jeho sociálnímu konstruování minulosti. Kapitál představuje něco, co v daném sociálním poli má diferencující či stratifikační efekt a co způsobuje nerovnou distribuci moci.⁹⁸

Pokud jsem hovořil o tom, že každé sociální pole má svoji vlastní strukturu, v případě Příběhů bezpráví je struktura tohoto pole zřejmá již ze samotného názvu. „Příběhy bezpráví“. Jak říká ředitel Příběhů bezpráví Karel Strachota: „Klademe důraz na příběhy lidí, kteří mají s komunistickou praxí negativní zkušenost.“ V rámci tohoto projektu se tedy prosadí ten aktér, který může říci příběh určitého bezpráví, které se mu v době před rokem 1989 přihodilo. Bourdieu tvrdí, že aktér, který do tohoto pole vstoupí, je okamžitě ovlivněn jeho strukturou.⁹⁹ Tento příběh poté představuje určitý symbolický kapitál, kterým se pamětník v tomto sociálním prostoru prosadí.

To jakým způsobem tato struktura ovlivňuje jednání aktérů, budu ilustrovat na příkladu dvou pamětníků, kteří na různých středních školách vyprávěli svůj příběh.

Oběť nebo oportunistka?

Na jednom z gymnázií vystupovala jako pamětnice paní Sedláčková, jejíž rodiče vlastnili v padesátých letech obchod se zlatem. Za údajnou protirežimní činnost pak byli tito rodiče pamětnice zavřeni do vězení. Ve vykonstruovaném procesu byli obviněni z okrádání československého státu. Paní Sedláčková tehdy chodila na gymnázium a poté co oba rodiče byli zavřeni, zůstala spolu se dvěma sourozenci sama. I přes „špatný“ třídní původ se jí nakonec podařilo odmaturovat a později pracovala i jako vedoucí pionýru. Právě tento příběh, ve kterém paní Sedláčková vystupuje jako oběť minulého režimu, byl základem vyprávění, které tato pamětnice studentům zprostředkovala. Tento příběh zcela jednoznačně zapadá do

⁹⁸ BOURDIEU, Pierre. Sociální prostor a symbolická moc. 1995. s. 232.

⁹⁹ BOURDIEU, Pierre, WACQUANT, Loic. An Invitation to Reflexive Sociology. 1992. s. 98.

konceptu Příběhů bezpráví, kdy před studenty vystoupí pamětník, kterému se před rokem 1989 v důsledku represivní politiky KSČ přihodila nějaká křivda. Identita oběti komunistického režimu je zde zcela zřejmá a nikdo z přítomných by si ji nedovolil zpochybnit. Právě zmínka paní Sedláčkové o tom, že pracovala mimo jiné jako vedoucí pionýra, mě pobídla k dalšímu setkání s touto pamětnicí. Příběh oběti represivního státu, která později pracuje v jedné z jejích institucí, mně přišel natolik zajímavý, že jsem paní Sedláčkovou oslovil a ona svolila k našemu setkání.

Bylo to právě schůzka s touto pamětnicí, které mi pomohla začít více kriticky uvažovat o konceptu Příběhů bezpráví, které je založeno na předání poselství oběti minulého režimu současné mladé generaci. Paní Sedláčková hned z kraje našeho rozhovorů povídá o strachu z toho, že dnešní mladá generace vnímá už jenom ten „lepší komunismus“. Legitimizuje tak tím svoji roli, které se v rámci Příběhů bezpráví chopila. V průběhu vyprávění pamětnice začínám zjišťovat, jak různorodými kolektivními pamětmi je tvořena její paměť individuální. Pamětnice mi v našem povídání vypráví příběh, který se drží chronologické časové linie. Nejdříve tedy hovoří o době padesátých let, kdy měla zavřeného oba rodiče a postupem času se dostává ke stále uvolněnější době let šedesátých.

„Ten režim od roku čtyřicet osm až do roku osmdesát devět probíhal v určitých vlnách. Od roku šedesát pět přišlo určité uvolnění. V roce 1966 jsem vyjela s cestovní kanceláří mládeže do Norska, v šedesátém osmém jsem byla v Paříži na tři týdny. CKM (Cestovní kancelář mládeže) tehdy nabízela docela zajímavý zájezdy. Bratr byl tehdy v Anglii na výuce angličtiny.“

Přestože jsem se již nějakou dobu zabýval dějinami Československa, stále jsem žil v představě, že cestování na západ od našich hranic se mohlo podařit pouze dobře situovaným komunistům, rozhodně ne obyčejným lidem, kteří nebyli ve straně. Paní Sedláčková poté dodává, že i v normalizačních letech se jednomu z jejích sourozenců podařilo dostat na tři týdny do Paříže. Tento sourozenec měl v 70. letech dvě malé děti, které sebou do Francie nebral. Proto byl tehdy režim ochotný tohoto člověka za hranice pustit. I tak jsem byl ale stále udiven touto informací.

Paní Sedláčková se o několik chvil později dostává k tématu její pracovní kariéry. Popisuje způsob, jakým se i bez vstupu do KSČ dostala do celkem vysoké funkce v rámci jednoho podniku, kde byla součástí tzv. podnikové nomenklatury.

„Já jsem tehdy zjistila jednu věc, že soudruzi se mezi sebou hrozně bojejí. A že když se jich nesoudruh nebojí a nechová se nijak extra provokativně, tak že mu daj pokoj. Tímhle jsem se řídila až do konce jejich fungování. Tím, že jsem se nebála soudruhů, tak měl každý pocit, že mám někde nějakou úžasnou tlačenu.“

Aby si však paní Sedláčková udržela svoji pozici v podnikové nomenklatuře, musela se jejími slovy politicky angažovat. Pamětnice tak v počátku své pracovní kariéry vstoupila do Pionýra, kde pracovala ve svém volném čase jako vedoucí. „Dostala jsem politickej úkol, že se musím angažovat. Tak jsem si říkala, no dobrá rok to vydržím a pak se na to nějak do ztracena vykašlu.“ Poté ale paní Sedláčková dodala, že práce s dětmi ji bavila, a funkci vedoucí Pionýra vykonávala až do svého vysokého věku.

V souvislosti s Pionýrem mi pamětnice vyprávěla o tom, že do něj tehdy vstupovalo i hodně skautů, protože jejich organizace byla režimem zakázána. „Čím blíž měl někdo ke skautu, tím míň působil na ty děti ideologicky. To jsme dělali, jen když se někdo díval ze shora. Chodili jsme třeba do průvodů na prvního máje.“ Na tomto příkladu je zajímavé, že pamětnice zde připouští, že někteří jiní vedoucí v Pionýru mohli děti ideologicky méně ovlivňovat, nežli ona sama.

Zcela náhodně jsem se poté dostal k informaci, kterou mi poskytla jiná informátorka, která paní Sedláčkovou znala. V době před rokem 1989 ji totiž pamětnice šéfovala v zaměstnání. Informátorka se podívovala nad tím, jak tato pamětnice může dnes studentům vyprávět o předlistopadové době. Tvrdila mi, že paní Sedláčková byla před rokem 1989 určitě členkou KSČ (pouze její domněnka) a vzpomínala na to, jak ji viděla v různých průvodech, kde nadšeně mávala vlajkami jako vedoucí pionýru. Pro tuto informátorku symbolizovala paní Sedláčková stát. Z více stran jsem se poté doslechl, že pamětnice členkou KSČ nebyla. Tento příběh uvádím jako kontrast toho, že zatímco studenti nyní vidí paní Sedláčkovou jako jednoznačnou oběť minulého režimu, jedna z mých informátorek ji vnímá jako oportunistku symbolizující komunistický režim.

Poté co mně pamětnice povídala o tom, jak se i bez členství v KSČ stala součástí podnikové nomenklatury, dostala se i k tomu, jak se tohoto postavení dalo využít, právě třeba ve spojitosti s cestováním za hranice. Podle paní Sedláčkové se v období nástupu normalizace změnilo v ČSR poměry, ve kterých byly určité sociální skupiny považovány za třídní nepřátele. Po roce 1968 se podle ní pozornost státu přesunula směrem k „obrozeným“ komunistům, pamětnice používá normalizační termín „kontrarevolucionářů“.

„My jsme přestali být nepřátelé, těmi se stali kontrarevolucionáři. Znamenalo to, že jsme již snadněji vyjížděli do ciziny, to snadněji znamená s cestovníma kancelářema a bez cestovní kanceláře to muselo být na příslib. Víte co, uplácení existovalo i tenkrát a nemuselo to být jenom penězma. Mohlo to být i službama. Takhle my jsme dostali třikrát devízový příslib do Jugoslávie a jednou do Rakouska. Úžasný dovolený. Bylo to za to, že jsem ve své práci pro Československou banku přednostně vypočítala nějakou statistiku, kterou oni potřebovali. Neodmítnit se mně za to, to nešlo, to oni museli.“

V době tohoto rozhovoru jsem si nevšiml jedné podstatné věci, na kterou jsem se tehdy nezeptal. Koho všeho pamětnice zahrnuje pod široký pojem „my“? My všichni bývalí třídní nepřátelé? My všichni, myšleno moje rodina? Kdo tedy mohl snadněji vyjíždět do ciziny? Všichni ti, kteří vstoupili do systému, ve kterém se uplácelo nejen penězi ale i službami, nebo všichni lidé, kromě „reformátorů“?

V úvodu této kapitoly jsem hovořil o tom, že je to samotný název tohoto projektu, Příběhy bezpráví, který určuje strukturu příběhů, které ve školách zazní. Jak by ale do této struktury zapadal příběh paní Sedláčkové o tom, jak službou „uplácela“ úředníka československé banky, aby mohla vycestovat snadněji do ciziny, nebo jak jako vedoucí Pionýra pod něčím dohledem ideologicky ovlivňovala děti (paradoxní je, že k ideologickému ovlivňování žáků dochází i dnes, tak jak jsem ukázal na jedné z učitelek, která děti varovala, aby nevolily dnešní soudruhy). Vyprávění paní Sedláčkové v rámci Příběhů bezpráví bylo primárně založeno na binárních opozicích, kdy ona ve svém příběhu vystupovala jako oběť a stát jako vykonavatel represivní politiky.

Todorov v souvislosti s prosazováním jedné kolektivní paměti hovoří o tzv. kultu paměti. Podle něj si ti, kteří se tomuto kultu oddávají, zajišťují ve společnosti určité výsady. Někteří jedinci nebo sociální skupiny pak pocítují potřebu shlédnout se v roli minulých obětí a hrát tuto roli v přítomnosti. Podle Todorova má tato „hra“ (v Goffmanovském pojetí) jednu velkou výhodu. Pokud já jsem oběť, někdo jiný musí být viník.¹⁰⁰

Spolu s Goffmanem (1999) tak můžeme říct, že paní Sedláčková hraje určitou roli, která jí byla Příběhy bezpráví napsána. Tato role jí pomáhá vytvořit sebeobraz oběti režimu. Podle Goffmanna si lidé vytvářejí vlastní strategie sebe prezentace, jejichž účelem je manipulovat

¹⁰⁰ TODOROV, Tzveta. Zneužívání paměti. 2012. s. 101.

s vlastním obrazem. Bourdieu k tomu dodává, že tato sebezprezentace probíhá v sociálním poli.¹⁰¹

V případě paní Sedláčkové to znamená, že struktury sociálního pole, které představují Příběhy bezpráví, jí umožní hrát tuto roli oběti. Tato reciprocita je tak podle mého názoru výhodná pro obě strany. Příběhy bezpráví mají pamětníka, který zprostředkuje studentům své negativní zkušenosti s minulým režimem (předá jim „podstatu“ režimu). Příběhy bezpráví pak na oplátku poskytnou této pamětnici status oběti a tím i částečné společenské uznání, kterého v tomto sociálním poli dosáhne svým symbolickým kapitálem, který její životní příběh představuje.

Pokud kritizují Příběhy bezpráví za to, že studentům nabízejí pouze vzpomínky jedné sociální skupiny obětí a vytváří tak studentům neúplný obraz minulé doby, příklad paní Sedláčkové ukazuje, že dokonce i příběh jednoho pamětníka-oběti, nemusí být vždy zcela jednoznačný. Struktury Příběhů bezpráví zcela vytěsni jakoukoliv nejednoznačnost v životním příběhu paní Sedláčkové, která tak skrze něj konstruuje sama sebe pouze jako oběť minulého režimu. Pokud by však pamětnice vyprávěla studentům rovněž o své pracovní kariéře, cestách do zahraničí či funkci vedoucí Pionýru, studenti by ji rovněž mohli vnímat jako oportunistku minulého režimu, která je svým způsobem za chod tohoto režimu spoluzodpovědná.

Jsem si plně vědom toho, že spekulováním o motivech mé informátorky, se pouštím na tenký led moralizování, který jsem v předchozích kapitolách kritizoval. Lze však z těchto morálních kategorií zcela vystoupit a stát se tak „nestranným“ pozorovatelem? Myslím si, že ne. Můj příklad paní Sedláčkové nesledoval cíl zpochybnit její identitu oběti, byť jsem se toho pravděpodobně dopustil. Snažil jsem se na tomto příběhu ilustrovat, že paměť člověka je tvořena více kolektivními paměťmi a že rámec a jeho struktura Příběhů bezpráví determinuje způsob, jakou kolektivní paměť informátor studentům předá. V případě paní Sedláčkové však došlo k situaci, kdy její vyprávění bylo omezeno časovým limitem a je tedy možné, že by se se studenty, podobně jako se mnou, podělila o její barevnější vzpomínky, nežli jsou pouze ty na represivní povahu režimu. Podle mého názoru je ale struktura Příběhů bezpráví natolik silná, že by k něčemu podobnému nedošlo. Jak řekla sama pamětnice, má dnes obavu z toho, že lidé vnímají už jen ten lepší komunismus. Paradoxní pro mě poté je, že tuto obavu vyjadřuje aktér, který se v tomto „lepšímu komunismu“ dokázal zorientovat lépe než jiní.

¹⁰¹ BOURDIEU, Pierre. Sociální prostor a symbolická moc. 1995. s. 227.

Bývalý komunista v Příbězích bezpráví

Filmem Deset bodů, který popisuje studentskou stávkou v roce 1969, jsem se již zabýval v předcházející kapitole. Kriticky jsem se vyjadřoval k tomu, že přestože film popisuje uvolněnější dobu šedesátých let a snahu studentů bojovat za demokratické principy, celkové vyznění tohoto filmu na již zmíněné průmyslové škole se neslo v totálně-historickém diskurzu, který rok 1968 nepřímo zahrnul pod jedno totalitní období a potenciál tohoto dokumentu tak nebyl plně využit. V této kapitole se zaměřím na to, jakým způsobem probíhalo promítnutí tohoto filmu na jiné škole, kde jeden z pamětníků byl bývalý člen KSČ.

To jakým způsobem se promítnutí filmu zhostili na obou školách, jsem mohl porovnávat velice intenzivně, protože jsem obě školy navštívil v ten samý den. Škola, o které budu nyní hovořit, je střední odbornou školou, kde se dějepis učí pouze v prvním ročníku. Beseda s hosty se konala ve velkém kině a účastnili se jí studenti z celé školy. Jako pamětníci zde poté vystupovali dva učitelé, kteří aktivně zažili dobu šedesátých let. Jeden z nich byl v roce 1968 členem armády ČSR.

Po promítnutí filmu se uskutečnilo zhodnocení výsledků dotazníků znalostí o Pražském jaru, který museli všichni studenti školy vyplnit. Tento dotazník víceméně potvrdil slova ředitele projektu Příběhů bezpráví Karla Strachoty, že znalosti studentů o dějinách Československa jsou velice mizivé. To se ukázalo v jedné z otázek, která se ptala, kdo patřil mezi nejvýznamnější osobnosti Pražského jara. Na výběr měli studenti z trojlístku Beneš, Gottwald a Dubček. Nejvíce preferencí dostal od středoškoláků této odborné školy Klement Gottwald, Dubček s Benešem se poté podělili o druhé místo.

Podle mého názoru lze tento výsledek částečně vysvětlit diskurzem založeným na zákoně o Protiprávnosti komunistického režimu a odporu proti němu, který minulý režim chápe jako jeden nediferencovaný celek. Tento diskurz charakterizuje minulou dobu jako čtyřicet let totality. Je tak možné, že si studenti slili termín komunismus a Gottwald do jedné nádoby. Sám na sobě mohu potvrdit, že když jsem byl ve věku těchto studentů, tak jsem rovněž neměl ponětí o tom, že zde v roce 1968 byly snahy o demokratizaci režimu, jehož symbolem byl Dubček. I pro mě tehdy platila rovnice, že komunismus rovná se Gottwald.

Ještě před tím, než začala samotná beseda s oběma hosty, si úvodní slovo vzala ředitelka školy, která se pokusila v pár větách shrnout podstatu minulého režimu. První informace, kterou se od ní studenti dozvěděli, byl její nástupní plat v době před rokem 1989, který činil

850 Kč. Tuto informaci ředitelka doplnila o současnou statistiku, která říká, že dnes si koupíme ze svého platu daleko více, než z toho tehdejšího. Dále se zmiňuje o tom, že jako studentka se musela učit jazyky, které jí byly k ničemu. Závěrem studenty varuje, aby si byli na pozoru před hesly, že někdo udělá něco za ně, protože to už je poté totalita.

Po tomto, podle mého názoru zcela neužitečném a místy absurdním úvodním slovem, se začíná schylovat k vyprávění obou hostů, které studenti velice dobře znají, protože se s nimi setkávají v učebnách své školy. Vyprávění pamětníků na této škole probíhalo ve zcela odlišné režii, nežli tomu bylo na ostatních devíti školách, které jsem navštívil. Prvním momentem, který tuto školu odlišoval od jiných, byl ten, že pamětníci zde nevyprávěli příběh osobního bezpráví, které se jim v minulém režimu stalo (třeba i proto, že se jim žádné nepříhodilo). Tématem promítaného filmu byl rok 1968 a oba dva učitelé se ve svém vyprávění drželi právě tohoto období. Pamětníci zahajují své povídání tím, že v období šedesátých let došlo k obrovskému uvolnění, které následovalo po kruté době let padesátých. Reformní komunisté jsou zde líčeni jako zastánci demokratické obrody státu a jeden z učitelů říká, že tehdy celý národ stál za reformními Osmašedesátníky. Jeden z pamětníků pan Zelený, jehož vyprávění mi přišlo nejvíce poutavé, začíná povídat o tom, jak jeho tehdejší generace vnímala politické funkcionáře Pražského jara:

„Politici měli tehdy zájem o studenty. Často chodili mezi nás a my jsme je rádi poslouchali. Tehdy dělaly náborové akce ve školách i jiné strany, například strana Lidová a někteří studenti tam vstoupili.“

Podobně jako paní Sedláčková, která mi v našem rozhovoru povídala o tom, jak se dostala v šedesátých (ale i v sedmdesátých) letech na západ, i pan Zelený studentům vypráví o možnosti výjezdu za hranice.

„To uvolnění bylo takové, že jsme se dostali i do vyspělých zemí. V roce 1968 jsem byl na výměnném pobytu ve Švýcarsku, byli jsme i ve Vídni. Lidi od nás ze školy, co chodili o rok vejš, jeli do Dánska.“ Pamětník ale poté dodává, že i v této době nebylo vycestování na západ pro všechny.

V další části svého vyprávění pan Zelený svým studentům popisoval rok 1968, tedy dobu, kdy bylo Československo obsazeno armádou Varšavské smlouvy. V tomto období byl pan Zelený členem československé armády a studenti tak dostali šanci dozvědět se, jaká byla nálada v armádě při obsazování našeho státu.

„Když sem přijeli s tanky, tak my jsme byli připraveni k boji, už jsme tenkrát dokonce fasovali granáty. Poté ale přišel rozkaz, že nemáme klást odpor.“

Poté, co skončí debata s oběma pány a je vyhlášena přestávka, vydávám se za panem Zeleným, abych si s ním popovídal. Nejdříve mu skládám kompliment za jeho vyprávění, které zaujalo nejen mě, ale i na studentech bylo vidět, že je vzpomínky jejich pana učitele zaujaly. Svěřuji se panu Zelenému se svojí zkušeností, kterou jsem nabyl na jiných školách. Říkám mu o tom, jak na jiných školách byli na příklad lidé, kteří vstoupili do strany nebo byli později zveřejněni na seznamech údajných agentů StB, házení do jednoho pytle a že mám pocit, že v některých případech je studentům minulé doba popisována až příliš černobíle. Pan Zelený se mnou v tomto souhlasí a poté dodává:

„Co si budeme povídat. Kdybych já tehdy nevstoupil do strany, tak bych v té armádě taky nemohl být.“

Příklad pana Zeleného se tedy absolutně vymyká struktuře Příběhů bezpráví. Pan Zelený představuje typ pamětníka, který nejenže studentům neřekl žádnou osobní křivdu, kterou se měl na něm režim dopustit, ale jako člen armády a člen KSČ v minulé době reprezentoval tento režim. Z jakého důvodu ale nebylo před studenty zmíněno, že pan Zelený byl za minulého režimu členem KSČ?

Ještě před tím, nežli jsem z této besedy odešel, zastavil jsem se na chvíli u paní ředitelky, která je velkou podporovatelkou tohoto projektu. Nejdříve mě ujistí o tom, že opravdu nedávno četla statistiku, která říká, že z dnešní výplaty si toho můžeme koupit více, nežli z té před rokem 1989. Poté se paní ředitelky ptám na to, jestli si myslí, že by studenti měli slyšet vyprávění například od bývalých komunistů?

„Asi jo, ale oni by sem nechtěli jít vyprávět před studenty. Studenti to slyšej doma, že to bylo dřív dobrý, rodiče jim asi říkaj, že se nežilo špatně. Podívejte se na volby, jak dopadly (krajské volby 2013 pozn. autora). Škoda, že jsme tuhle besedu neudělali před volbama, třeba by je to alespoň nějak malinko ovlivnilo.“

Pan Zelený mi neřekl, jestli byl řadovým komunistou nebo jestli se v rámci strany více angažoval, každopádně by se mohlo zdát, že jeho případ vylučuje tezi, že by bývalí komunisté neměli zájem na školách mluvit. Souhlasil by ale pan Zelený s vyprávěním studentům i tehdy, kdyby se před nimi veřejně řekl, že byl členem KSČ? Na tuto otázku jsem se bohužel pana

Zeleného nezeptal a později již tento pamětník nereagoval na email, ve kterém jsem ho žádal o schůzku. Odpověď na tuto otázku tak bohužel zůstává otevřená.

Novinářka Saša Uhlová mně při našem setkání povídala o tom, že není dobré chápat dobu před rokem 1989 jako boj mezi dobrem a zlem. „I ty disidenti kolikrát toho řekli na policii víc, než by měli. To z nich ale nedělá špatné lidi. Nebo i ti obyčejní, kteří se do ničeho nezapletli, ale ten režim udržovali, taky bych neřekla, že jsou špatní.“

Podle Saši je velice důležitá schopnost tazatele, který si s pamětníkem povídá o jeho osobním příběhu. „Ten dotazovanej nesmí mít pocit, že stojí před nějakým morálním tribunálem. Je důležité, aby ten člověk mohl mluvit i o těch selháních, což je strašně zajímavý. Lidé přeci opravdu selhávají, kromě těch pár statečnějších. Naše životy jsou plné kompromisů.“

Když Saša hovoří o tom, že pamětník by se neměl při svém vyprávění ocitnout před jakýmsi hypotetickým morálním tribunálem, tak právě takováto situace by v případě pana Zeleného nastala. Představme si situaci, kdy ještě před tím, než samotný pamětník začne vyprávět, před studenty předstoupí ředitelka jejich školy, tak jak tomu na této škole bylo. Ve svém krátkém proslovu jim prozradí, na kolik byl tento režim špatný, co všechno jako studentka nemohla a musela. Po skončení tohoto proslovu by studentům řekla, že jako jeden z pamětníků jim dnes bude vyprávět jejich učitel, který za minulého režimu byl členem strany, která toto všechno způsobila. Pokud Saša apeluje na to, že se člověk nemá ocitnout před morálním tribunálem, tak přesně to by se v tomto případě stalo. Podle mého názoru to byl právě můj otevřený pohled na minulost, který automaticky morálně nezavrhoval každého, kdo například vstoupil do KSČ, který vybídl pamětníka k tomu, aby mi řekl, že byl členem strany.

V minulé kapitole jsem citoval výrok Ondřeje Matějky, který tvrdí, že škola by měla vytvořit prostor, který umožní existenci více kolektivním pamětem najednou. Spolu se Sašou Uhlovou bych dodal, že škola by měla rovněž vytvořit prostor, který umožní pamětníkům hovořit i o jejich „selháních“. Tento výraz dávám do uvozovek proto, že evokuje již zmiňovaný morální aspekt, kterému se snažím (byť ne vždy je to možné) vyhnout.

Profesorka Milena Bartlová ve svém článku pro Deník referendum píše:

„Důvodem, proč máme, ba musíme zkoumat dějiny režimu vlády KSČ a snažit se v rámci vždy omezených možností je zodpovědně poznávat, není označování osob v minulosti kladným nebo záporným znamínkem. Takto vzniklé znaky jsou prázdné a jejich funkcí je

pouze to, kdo a jakým způsobem se k nim v dnešní politické realitě přihlásí, co jimi zaštití.“¹⁰²

Podle mého názoru je to struktura Příběhů bezpráví, která neumožní nahlížet na minulou dobu bez těchto kladných a záporných znamének. To jakým způsobem tato struktura ovlivňuje vyprávění pamětníků, jsem ilustroval na příkladu paní Sedláčkové. Jsem toho názoru, že kdyby před studenty nevystupovala pouze jako oběť režimu, ale podělila se s nimi i o své vzpomínky například z pracovní kariéry, studenti by daleko lépe mohli pochopit složitost této doby. Viděli by, že nic není černé ani bílé. Přestože v jednom momentu mohl být člověk obětí, v druhém již mohl být oportunistou, který pomáhal spoluutvářet tento režim.

V případě pana Zeleného jsem ukázal, že tyto struktury jen velice těžko umožní zcela otevřenou zповěď, která by zahrnovala i zmínění členství v KSČ. Zcela paradoxní situace pak nastala v momentě, kdy jsem se ředitelky této školy zeptal, jestli by bývalí komunisté měli zájem na školách vystupovat. Ředitelka této školy si myslí, že nikoliv, přičemž pan Zelený členem KSČ byl.

I přesto všechno však tato škola byla jedinou, kde vyprávění pamětníků nenaplněovalo rámeček nějakého bezpráví. Pamětníci zde hovořili o době šedesátých let, tak jak ji oni vnímají ze své perspektivy, aniž by zmiňovali své osobní křivdy z minulosti. Právě toto byl obrovský rozdíl mezi touto školou a jinou, na které se promítal ten samý film. Příklad této školy jsem popisoval v předchozích kapitolách. Přestože hlavním tématem filmu byl rok 1968 a stávka studentů, ve které bojovali za demokratické principy, v rámci besedy se učitelka s pamětníkem tohoto období nedotkli a tématem byla pouze padesátá léta a současná politická situace.

Na škole (kde pamětníkem byl pan Zelený) byl naopak kladen silný důraz na uvolnění poměrů a na snahu demokratizovat tehdejší systém, která byla vpádem vojsk, zaražena. Příklad těchto dvou škol ukazuje, jak zásadní roli hrají v projektu Příběhy bezpráví pamětníci, přicházející na školy.

Již několikrát jsem se v této práci zmínil o tom, že vzpomínky bývalých obětí minulého režimu jsou nesmírně důležité a studenti by jejich vyprávění měli slyšet. Na příkladu pana Zelného jsem se snažil ukázat, že i vzpomínky bývalého člena KSČ mohou být pro studenty velice obohacující. Ředitelka této školy vychází z představy, že bývalý člen KSČ by

¹⁰² BÁRTLOVÁ, Milena. Poučení z metodologie. Deník referendum 31.10.2014.

studentům vyprávěl, jak dobré to za minulého režimu bylo, což není zapotřebí, protože podle ní to studenti slyší od svých rodičů.

Podle mého názoru však studenti této školy (i díky panu Zelenému) mohli porozumět událostem roku 1968 lépe, nežli studenti druhé školy, kde se v besedě s pamětníkem o této době mluvilo jen zřídka. Na škole pana Zeleného byla beseda směřována k samotnému filmu, jehož tématem byl rok 1968 a studenti měli promítání filmu doplněné o interpretace doby lidí, kteří ji zažili. Dobové „my“ se zde částečně konstruovalo nikoliv vůči komunistům, ale vůči Sovětskému svazu, který nás po srpnu 1968 okupoval. To charakterizuje příklad pana Zeleného (bývalého komunisty) jako člena československé armády, která byla připravena hájit suverenitu země.

Na škole druhé však téma Pražského jara šlo stranou, protože podle mého názoru nenaplnovalo rámec bezpráví, ve kterém dobové „my“ je konstruováno ve vztahu ke komunistickému režimu. Události Pražského jara nejsou narativem bezpráví vůči politickým vězňům padesátých let, nýbrž narativem bezpráví vykonaném vůči celému národu a tedy i reformních komunistů. Právě to je podle mého názoru důvod, proč pamětník na průmyslové škole o roce 1968 prakticky vůbec nemluvil a soustředil svůj příběh pouze na padesátá léta, kdy byl zavřen v Jáchymovském dole. Jeho bezpráví z padesátých let bylo pro něj daleko silnějším, nežli bezpráví vykonané v roce 1968 vojsky Varšavské smlouvy.

Závěr

Ve své diplomové práci vycházím z konceptu Maurice Halbwachse (2009) a Jana Assmanna (2001), že minulost je sociálním konstruktem. Konstruování vzpomínek neprobíhá v nějakém vakuu, ale je vždy ovlivňováno dobovými diskurzy. Právě to, jakým způsobem tyto diskurzy ovlivňují některé konstrukce minulosti, bylo tématem mé práce.

Podobnou problematikou se zabývá i ruský antropolog Alexei Yurchak¹⁰³, který tvrdí, že některé sociální skupiny v dnešním Rusku, konstruují život v Sovětském svazu skrze systém binárních opozic, které stojí vzájemně proti sobě. Takovýto diskurz, který sráží minulost do symbolických binárních opozic, jakými jsou například stát versus společnost či Havlův koncept života v pravdě postaveného proti životu ve lži, existuje podle mého názoru i v českém prostředí.

Jako další příklad takovéto konstrukce, mohu uvést nedávné události spojené s dokumentem režisérky Libuše Rudínské o Pavlu Wonkovi (*Pavel Wonka se zavazuje*), který je znám jako poslední politicky vězeň, jenž zemřel v československém vězení. Rudínská ve svém dokumentu přichází s obviněním, kdy se podle ní Pavel Wonka snažil o vědomou spolupráci s StB, která mu však nikdy nebyla dokázána. Režisérka opírá své svědectví zejména o výpovědi bývalých agentů StB a o ručně psanou žádost, ve které Wonka usiluje o to, aby se stal agentem StB.

Na Mezinárodním festivalu dokumentárních filmů v Jihlavě (říjen 2014) Rudínská uvedla, že tento dokument pravděpodobně zboří kult osobnosti, který se kolem Pavla Wonky vytvořil. Po promítnutí celého dokumentu přichází na řadu diskuze s režisérkou. Slovo si hned z počátku diskuze bere producent filmu Jan Šinágl, jehož původním záměrem bylo natočení filmu, který bude Pavla Wonku vykreslovat jako bojovníka proti minulému režimu. V momentě, když zjistil, že se dokument ubírá jiným směrem, z produkce dokumentu odstoupil. Šinágl svoji první otázku směřuje celému publiku: „Ať zvednou ruku ti, které tento dokument přesvědčil o tom, že Pavel Wonka nebyl obětí minulého režimu, ale člověkem, který morálně selhal a vědomě spolupracoval s StB.“ Právě na této otázce je patrné, jak je binární konstruování minulosti zrádné, protože vytváří kategorie, do kterých musíme aktéra minulé doby zařadit. Podobným směrem se vydala i moderátorka publicistického pořadu DVTV Daniela Drtinová, jejímž hostem byla režisérka dokumentu. Hned na začátku pořadu

¹⁰³ YURCHAK, Alexei. Everythink was forever until it was no more.the last soviet generation. 2005.

se Drtinová ptá: „Byl Pavel Wonka poslední politická oběť komunistické moci, nebo její přísluhovač?“¹⁰⁴

Nechci se nyní zabývat otázkou, zda jsou argumenty režisérky věrohodné či nikoliv a zdali se Pavel Wonka opravdu snažil o to, aby se mohl stát agentem StB. Chci poukázat na fakt, že binární vnímání minulosti nám neumožní pochopit jednání aktérů minulé doby. Bádání o historii podle mého názoru nemůže probíhat tak, že postavíme na misku vah negativní a pozitivní skutky v životě člověka, na základě kterých poté rozhodneme, jestli je někdo postavou spíše kladnou či zápornou. Takovéto rozhodnutí je poté nutně spojené s morálním hodnocením, které je očima současnosti vždy problematické, a ke kterému jsem se v práci kriticky vyjadřoval. I přesto jsem však opakovaně dospíval k závěru, že je prakticky nemožné z těchto morálních kategorií vystoupit a snažit se minulou dobu hodnotit zcela nezaujatě.

Na základě mého výzkumu na středních a základních školách jsem pak došel k závěru, že Příběhy bezpráví vytvářejí diskurz, který je založen právě na takovýchto binárních konstrukcích minulosti, o nichž hovoří Yurchak. Karel Strachota na semináři Ústavu pro soudobé dějiny prohlásil, že na školách by měli vystupovat pamětníci, kteří uměli v minulosti rozlišit dobro od zla. Na příkladech pamětníků paní Sedláčkové a pana Zeleného jsem však ukázal, že takovéto vnímání minulosti nám neumožní pochopit jejich životní příběhy. Pokud bychom chtěli oba dva pamětníky zařadit do kategorií, jakými jsou stát nebo společnost či do mnohdy poněkud kýčovitých kategorií dobro a zlo zjistíme, že zasadit do nich životní příběh těchto lidí je zcela nemožné.

V některých případech se tedy stává, že pamětníci upraví svůj příběh tak, aby splnili požadavky Příběhů bezpráví a vyšli tak vstříc dobové diskurzivní poptávce. Goffman přirovnává jednání sociálních aktérů k hercům, kteří hrají divadlo. Tvrdí, že každý člověk má ve společnosti různé role, které musí hrát. „Když se herec chopí dané společenské role, obvykle zjistí, že pro ni byla ustanovena konkrétní fasáda.“¹⁰⁵ V Příbězích bezpráví můžeme takovou fasádou rozumět životní příběh, který je primárně založen na negativních zkušenostech s minulým režimem. Goffman rovněž tvrdí, že „herec, který hraje svoji úlohu, doufá, že bude mít předpokládaný dopad“. Podle něj existuje všeobecně přijímaný názor, že jednotlivec hraje divadlo pro dobro ostatních.¹⁰⁶

¹⁰⁴ DRTINOVÁ, Daniela. DVTV 23.20.2014. Dostupné z www.video.aktualne.cz.

¹⁰⁵ GOFFMAN, Erwing. Všichni hrajeme divadlo. 1999. s. 33-35.

¹⁰⁶ TAMTÉŽ s. 25.

Zmínil jsem, že jedno z Yurchakem popisovaných binárních schémat, je vnímání role státu a společnosti. Na příkladech mých informátorů, pamětníků z Příběhů bezpráví ale i na sobě samotném, jsem se pokusil ilustrovat, jak je takováto konstrukce ovlivňována antikomunistickým diskurzem. Ten má tendenci rozřazovat lidi do kategorií „my“ a „oni“, přičemž „oni“ zpravidla představují systém, který je plně zodpovědný za nedemokratický režim. Pomocí kritiků antikomunistického diskurzu jakými jsou například Pithart (2009) nebo Pullmann (2011), jsem poukázal na to, že lidé se po roce 1989 velice snadno začali s tímto antikomunistickým „my“ identifikovat, čímž se do jisté míry zbavovali spoluzodpovědnosti za chod minulého režimu. Na příkladu pana Zeleného jsem ovšem ilustroval situaci, kdy se konstrukce „my“ v Příbězích bezpráví nemusí vždy nutně vymezovat vůči komunistickému režimu. Takovým příkladem byly události Pražského jara, ve kterých se „my“ stává nacionálním konstruktem, který se vymezuje vůči Sovětskému svazu a pod toto „my“ jsou rázem zahrnuti i někteří komunisté.

Známe rčení praví, že dějiny píše vítězové. Smyslem mé práce bylo kriticky se zamyslet nad tím, jaká úskalí může takovéto „psaní“ dějin přinášet a zdokumentovat, jak probíhá v konkrétních situacích a v reálném čase. Clifford (1986) píše o tom, že konstruování druhých, je zároveň konstrukcí nás samotných, přičemž tato konstrukce probíhá skrze různé diskurzivní praktiky.¹⁰⁷ Právě v tomto smyslu spatřuji největší přínos mé diplomové práce. Sebereflexe mých vlastních konstrukcí minulosti mi pomohla uvědomit si, že jako antropolog nejsem nestranným pozorovatelem, ale že i já sám jsem ovlivňován některými dobovými diskurzy. Nejvíce jsem si to uvědomil v momentě, když jsem si připustil fakt, že i já sám jsem v minulosti (ale i dnes) zařazoval lidi do pomyslných kategorií „my“ a „oni“, které jsem vytvářel podle toho, jak jednali v minulé době a jaký postoj k ní dnes zaujímají.

¹⁰⁷ CLIFFORD, JAMES a GEORGE E. MARCUS. Writing culture. 1986.

Seznam literatury

ASSMANN, Jan. 2001. Kultura a paměť. Praha: Prostor. 320 s. ISBN 80-7260-051-6.

BÁRTLOVÁ, Milena. Poučení z metodologie. Deník referendum [online]. 31. 10. 2014 [cit. 2014-11-17]. Dostupné z:<http://denikreferendum.cz/clanek/19056-pouceni-z-metodologie>

BEDNÁŘOVÁ, Klára. Stíny minulosti. Respekt [online]. 4.3.2014 [cit. 2014-11-17]. Dostupné z:<http://respekt.ihned.cz/spolupracujeme/c1-61790390-jak-podle-studentu-ovlivnuje-komunisticka-minulost-nasi-soucasnost>

BĚLOHRADSKÝ, Václav. Morální kýč. www.multiweb.cz [online]. 1999. Dostupné z:<http://www.multiweb.cz/hawkmoon/strana30.htm>

BLAIVE, Muriel. Nediktovat, co je pravda. Právo. 23.1.2014.

BLAIVE, Muriel. Nestydět se za vlastní dějiny. Britské listy. 20.2.2014. Dostupné z: <http://www.blisty.cz/art/72224.html>

BOURDIEU, Pierre a Loic WACQUANT. An invitation to Reflexive Sociology. Great Britain: Polity press, 1992. ISBN 07456-1032-3.

BOURDIEU, Pierre: Sociální prostor a symbolická moc , Cahiers du Ceres, no. 8/1995, s. 214- 23.

CLIFFORD, JAMES a GEORGE E. MARCUS. Writing culture. London: University of California Press, 1986. ISBN 0-520-05729-5.

ČLOVĚK V TÍSNI. www.protiztratepameti.cz [online]. [cit. 2014-11-26]. Dostupné z:<http://www.protiztratepameti.cz/2014/memorandum>

EYAL, Gil. Anti-Politics and the Spirit of Capitalism: Dissidents, Monetarists, and the Czech Transition to Capitalism. JSTOR [online]. 2000, roč. 2009, Vol. 29, s. 49-92 [cit. 2014-11-14]. Dostupné z: <http://www.jstor.org/stable/3108479>

FRANK, Katherine. Agency. SAGE publications: Anthropological theory. 2006, Vol. 6, s. 281-302. DOI: 10.1177/1463499606066889

GJURIČOVÁ, Adéla, Michal KOPEČEK, Petr ROUBAL, Jiří SUK a Tomáš ZAHRADNÍČEK. Rozdělení minulostí: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989. Praha: Václav Havel_Library, 2011. ISBN 978-80-87490-03-7.

GOFFMAN, Erwing. Všichni hrajeme divadlo: sebezprezentace v každodenním životě. Praha: Nakladatelství Studia Ypsilon, 1999. ISBN 80-902482-4-1

HALBWACHS, Maurice. 2009. Kolektivní paměť. Praha: Sociologické nakladatelství. 289 s. ISBN 978-80-7419-016-2.

- HALDIS, Haukanes. Telling Lives, Autobiography and History After Socialism. In: The Anthropology of East Europe Review. 2005, s. 160-189. 23.
- HAVEL, Václav. Moc bezmocných. Praha: Lidové noviny, 1990. ISBN 80-7106-005-4.
- HOLÝ, Ladislav. Malý český člověk a skvělý český národ: národní identita a postkomunistická transformace společnosti. Praha: Sociologické nakladatelství, 2001
- KOPEČEK, Michal. Hledání paměti národa. Dějiny- teorie- kritika. 2007, č. 1.
- KOPEČEK, Michal. Antikomunistickou paměť nelze prosazovat shora. Lidové noviny [online]. 29.5.2013 [cit. 2014-11-14]. Dostupné z: http://ceskapozice.lidovky.cz/antikomunistickou-pamet-nelze-prosazovat-shora-f66-/tema.aspx?c=A130524_222816_pozice_129068
- MAYER, Françoise. 2009. Češi a jejich komunismus. Praha: Argo. 273 s. ISBN 978-80-257-0151-5.
- MITROFANOV, Alexander. Dialog o transformaci. Listy [online]. 2013, č. 3 [cit. 2014-11-17].
- NEČAS, Petr. V ÚSTR došlo k levicovému puči. In: www.youtube.com [online]. 15.4.2013 [cit. 2014-11-17]. Dostupné z: https://www.youtube.com/watch?v=laE-fK_Ae7g
- PITHART, Petr. Ten náš totáč!... a jsme všichni z obliga. Lidové noviny. 2.5.2013.
- PITHART, Petr. Devětaosmdesátý. Praha: Academia, 2009. ISBN 978-80-200-1774-1.
- PULLMANN, Michal. Sociální dějiny a totálněhistorické vyprávění. Soudobé dějiny. 2008, č. 3-4.
- PULLMANN, Michal. Konec experimentu: přestavba a pád komunismu v Československu. Praha: Scriptorium, 2011. ISBN 978-80-87271-31-5
- RUPNIK, Jacques. 2002. Politika vyrovnávání s komunistickou minulostí: česká zkušenost. Soudobé dějiny, roč. 9, č. 1, s. 9–26. ISSN 1210-7050.
- SAMEK, Tomáš. O dvojitým lidu. A2 [online]. 2009, č. 23 [cit. 2014-11-14]. Dostupné z: <http://www.advojka.cz/archiv/2009/23/o-dvojim-lidu>
- SLAČÁLEK, Ondřej a Michal PULLMANN. Dějiny a násilí. Nový Prostor. 17. 1. 2014.
- SOMMER, Vítězslav. Cesta ze slepé uličky "třetího odboje". Soudobé dějiny. 2012, č. 1
- STOBIECKI, Rafał. 2007. Historici a historická politika. In Dějiny – teorie – kritika, roč. 4, č. 1, s. 27–41. ISSN 1214-7249
- ŠMÍDOVÁ, Olga. 2004. Obraz první republiky v kolektivní paměti českých Němců. In Rozvoj české společnosti v Evropské unii. Sborník konference VZ FSV. 1. díl. Praha:

- Matfyzpress [online]. [cit. 2010-01-22]. Dostupné z
<http://www.veda.fsv.cuni.cz/doc/KonferenceRCS/soc_smidova.doc>
- TODOROV, Tzvetan. Zneužívání paměti. In: MAYER, Françoise. Cahiers du CEFRES. CEFRES USR 3138 CNRS-MAEE, 2012, s. 91-103
- UHL, Michal. Ke slovu musí přijít levicovní historici. Respekt. 15.4.2013
- UHL, Michal. Jak se vyrovnat s minulostí. Právo. 11.4.2013.
- UHL, Petr. ÚSTR by měl být opravdu zrušen. Listy. 2013, roč. 2013, č. 3
- UHLOVÁ, Saša. Jsem komunistka. Deník referendum. 30.1.2014. Dostupné z: <http://denikreferendum.cz/clanek/17329-jsem-komunistka>
- YURCHAK, Alexei. Everything Was Forever, Until It Was No More. New Jersey: Princeton university press, 2005. ISBN 0-691-12116-8
- ŽÁK, Václav. Lustrační pokrytectví. www.aktualne.cz [online]. 2013 [cit. 2014-11-13]. Dostupné z: <http://blog.aktualne.cz/blogy/vaclav-zak.php?itemid=21634>
- ŽÁK, Václav. Rozkol v ÚSTR jako zrcadlo politiky. Právo. 18.4.2013